В. ВРАЖЛИВИЙ

МОЛОДІСТЬ

КНИГОСПІЛКА

ВАСИЛЬ ВРАЖЛИВИЙ

МОЛОДІСТЬ

ОПОВІДАННЯ

ВИДАННЯ ДРУГЕ

КНИГОСПІЛКА

Бібліографічний опис цього видання вміщено в «Літопису Українського Друку», «Картковому репертуарі» та інших покажчиках Української Книжкової Палати.

Обкладинка худ. Б. Белопольського

Упрліт. № 4919. Харків.
Зам. 322. Тир. 5.000.
Літо-друкарня
КНИГОСПІЛКИ
Нетеченськ.
наб. 14.
1930.

ЖИТТЯ БІЛОГО БУДИНКУ

Дитбудинок був далеко від міста, в лісах; газети сюди прибували раз на тиждень і то з запізненням. Вчителі жили там старі й непривабливі; між ними було лише дві жінки. Одна з них економка, Настасія Павлівна, якій надходив вечір молодости, жінка прапорщика, забитого за імперіялістичної війни, а друга — молода, ще зовсім свіжа, тоненька й білява, Люда. Її прислали недавно з повітового міста. Своїм приїздом вона сполошила спокій: усі вчителі Люду полюбили, були з нею ввічливі, щоб їй вподобатись; навіть старий, сивий і лисий, Онисим Карпович у той день почистив масні плями на чорному піджаці і зав'язав ґутаперчовий поруділий комірець зношеною, але ще блискучою, краваткою. Приїзд Люди обурив економку; це помітили всі, бо обід і вечеря того дня були несмачні. Економка довго не хотіла давати не то, що стола, а навіть і ліжка в кімнату нової вчительки, глузувала з старих учителів і тоненького стрункого Людиного стану. Люда нічого поганого не мала й на думці робити економці; вона догадувалась, що ця ворожнеча сталась через її приїзд, який несподівано поставив економку на незначне й нецікаве місце.

Економка, пообіцявши рудому вихованцеві, Сеньці, дві ложки цукру, наказала йому лякати вчительку в темних коридорах колишнього панського будинку, де з кожного кутка виглядали страхіття.

Будинок був двоповерховий з чуланами на горі, з товстими білими кольонами, з довгими похмурими, на шість шибок, вікнами і великою терасою, відкіля виднівся синьозелений ставок, покритий ряскою,—з його води виглядав чорний поламаний човен; далі, крізь гілля високих осик проглядала, пожовкла від сонця, оболонь з річкою. У середині будинку пахло вогким підвалом і кроки лунали, як грудка, кинена в провалля. Уночі, коли соняшне світло не забігало в коридори, ходити було страшно: старе дерево тріщало і мостини потягалися перед сном, як живі істоти. Стара, боязка куховарка говорила, що, якраз опівночі, в колишній панській молельні хтось стогне. У молельні селяни ще на початку революції повибивали вікна й поламали рямці, після того вона стала загадкова, оббита з усіх проходів дошками. Настасія Павлівна навмисне поселила Люду біля молельні.

Якраз опівночі, Сенька підходив до дверей і стогнав. Одного разу він спробував увійти в кімнату, але обережна вчителька замикала двері. Ніхто не знав, чи боїться там жити Люда, аж до того часу, поки однієї ночі не пролунав по всьому будинку розпачливий зойк.

Позбігалися вихователі, вставши просто з постелі і накинувши на плечі ковдри та пальта. Кричав Сенька. Сам Онисим Карпович засвітив сірника. У Сеньки на лобі була велика ґуля. Коли він стогнав, до дверей нечутно підійшла Люда і відчинила їх так швидко, що хлопець не встиг і відскочити.

Зніяковівши перед учителями, переляканий Сенька розповів, що економка обіцяла йому дві ложки цукру. Обурений Онисим Карпович мерщій побіг до Настасії Павлівни. Вона спала. Але старий вчитель ввійшов у кімнату, схвильовано засвітив лямпу, проте, підкрутив ґніт тоді, коли скло нагрілося.

Економка розплющила очі. Вона посміхалася, думаючи про сон, що снився. Він був такий приємний!

— Як ще щось трапиться подібне, то ми вас звільнимо.

Онисим Карпович виконував обов'язки завідателя. Але Настасія Павлівна ще дужче посміхнулася. Вона безсоромно сіла на ліжку так, що ковдра впала на підлогу, в з презирством глянула на старечі худі ноги вчителя.

— Одягніться, а потім із дамою говоріть,—позіхнула і лягла, навіть не поцікавившися тим, як вибігав із кімнати осоромлений Онисим Карпович.

Згодом Люду вже не лякали, і економка ставилася до неї з більшою повагою. Потім поволі про цей випадок всі забули, бо в кожного раптом стало багато клопоту.

Мав приїхати новий завідатель. Настасія Павлівна наiодила лад по хазяйству, кричала на вихованців, муштрувала їх їсти «по-людському». В їдальні, де до того часу не було жодного стола, хлопці, а також дівчата, поївши поганого супу, гралися мисками в «покотьола», барабанили ложками. Тепер Настасія Павлівна поставила довгі дубові столи, лави, які кляла куховарка, бо їй доводилося їх мити. Тепер під обід вихованці мовчали і їли «по-людському».

Онисим Карпович зранку збирав вихованців і гонив їх на практичні роботи: полоти город і замітати в будинку. Спочатку це йому не вдавалося, бо вихованці зникали, як вода в землю; але, коли дехто з них постояв навколішках годину-другу, то це вивелося.

Усі турбувалися. Гімназіяльний «надзиратель» Фомич, як його всі називали, посідавши з вихованцями на схилі, де колись були мармурові східці, розмовляв про Австралію. На колінях його лежала мапа.

Було нудно і вихованцям, і Фомичу. Дівчатка дивилися на вчителя, боячись моргнути, і їхні очі зліплював

медовий сон, а хлопці позіхали. Задні обережно гуляли «в паличок», а передні давили один одному ноги. Фомич мало знав географію і, коли треба було показати Сідней, то довго довелося шукати на мапі це химерне місто; окуляри навіть не допомогли. А розходитися не можна було, бо Онисим Карпович наказав учити дітей. Щоб не так сумно було сидіти, Фомич почав вигадувати, без сумніву, таке, чого не було в Австралії. Він говорив, що там їздять верхи не на конях, а на великих жуках, що люди там з двома головами тощо. Такі географічні відомості вражали вихованців; вони всі реготалися, очі їм блищали від оповідання, і вже ніхто не дрімав.

Фомич захоплювався і часто просиджував на схилі довше, ніж дві години. Діти вірили майже всьому. Одному лише не повірили, що в Австралії люди не балакають, а «вроді, як гавкають». Сенька порадив товаришів спитати про це в Онисима Карповича.

— Як це так? Та що це?—заметушився завідатель.— Цього ще ніхто не чув. Ах, ти, старий брехуне! Ану, покличте но його.

Прийшов Фомич. Він моргав очима крізь окуляри і нижня губа йому чудно сіпалася.

— Що це ви затіяли?—гримнув завідатель.—Геть! Вам чого?—крикнув він на дітей.

Діти розбіглися, Фомич жалісливо помахав тримтливою рукою.

— Та їй-бо, нудно, розумієте, позіхають, я ж не сліпий. Ну, от я й почав. Та потім, що ж я знаю, мене вчили в уєзнім училищі, а чого нас вчили. Та й забув я, забув. Старий уже, старий.

Хомич чхнув, зняв кашкета, що носив ще в гімназії, вийняв хустку й витер нею сиве волосся. Він упрів; тяжко йому було сказати ці слова. Онисим Карпович зідхнув,

помахав головою і довго-довго дивився, вивіряючи очима нещасного вчителя.

— Хіба з вами можна щось зробити? Це не дитбудинок, не школа, а шпиталь. Позбирали калік. Що ж мені розриватися, чи що?

Завідатель плюнув і призначив на місце Фомича Люду. Це почули вихованці. Вони збунтувалися і олютіли.

— Це все ти, ти!—кричали вони на Сеньку.

Сенька, нагинаючи голову, одштовхнув хлопців.

— Та гетьте!

Учні ще зовсім не знали Люду, а крім того, її боялися, як незнайомої людини і в думці її зневажали, як «бабу». Фомич їм все-таки подобався; він був тихий, плохий чоловік, а останнім часом і веселий.

Вихованці загнали Сеньку в темний куток до чулана. Сенька розсердився і вдарив хлопця. Той заплакав. Але його плач став гаслом до бійки; всі кинулися бити Сеньку. Їх розмирив Фомич:

— Не бийте його,—благав він дітей.—То я старий дурень винуватий. Не бийте, дітки!

*

Новий завідатель приїхав у неділю ополудні. З себе він був молодий, чорнявий, з великим кучерявим волоссям, говорив басом і ходив з паличкою. Вставши з воза, він умився й зараз пішов оглядати хозяйство. На себе він напустив владний тон, побачивши, що діти деякі ходять у брудній одежі, накричав на Онисима Карповича.

— Так, нам же, не присилають нічого, ми прохали,— виправдувався Онисим Карпович.

— Чому ж не присилають? Треба про це побалакати в місті. Ви пробачте мені, що я не розібравши...

При першій нагоді Онисим Карпович відійшов від завідувателя. В його грудях не вміщалася радість. Він побачив економку і пошепки сказав:

— Прекрасна душа наш завідатель, скажу вам.

Завідатель ходив, заглядав у кімнати. Вийшовши вже з будинку, він зустрів одного хлопчика, що ледве не збив його з ніг.

— Як тебе звуть?—спитав він у вихованця.

Хлопець шморгнув носом, витер рукавом, недовірливо подивився на незнайому людину.

— Пустіть дядьку,--промовив він.

— Ні, не пущу. Як тебе звуть?

Біля завідателя вже зібрався майже ввесь персонал дитбудинку. Була тут і Люда, і економка, і два вчителі, крім Онисима Карповича.

Вони всі почули, що приїхав завідатель, і прийшли познайомитися.

Завідатель не звернув уваги на них і держав за руку хлопця, що наважився сказати:

— Коля, а хлопці називають Баришня.

— А чого вони тебе так називають?

— Я люблю читати книжки.

— Молодець,—похвалив завідатель.—А де ж ти їх читаєш?

— Мені Фомич дав. У нього був син, він виписував «Вокруг Света», журнал такий, і од цього журналу зоставсь «Майн-Рід». Син його вмер, а мене Фомич любить.—

Хлопець підвів голову. У нього були блакитні, як волошки, розумні, красиві очі.

Він повів ними і знову засоромився.

— Так, так. Так ти знаєш, що таке індійці?

— Знаю.

— А їх багато на світі?

— Дуже багато,—покрутив хлопець головою.—Бо коли білих б'ється двоє, то їх сотня.

Всі посміхнулися. Завідатель повернувся і почав знайомитися з учителями. Він надовго спинив свої очі на Люді. Даючи їй руку, якось особливо говорив «дуже приємно». Люда навіть зашарілась. Настасія Павлівна скосила оч і зле подивилася на вчительку.

— А де ж Фомич?

Настасія Павлівна вийшла вперед. Їй був привід побалакати.

— Я встаю рано. А, знаєте, коли влітку сонце сходить? І, пораючись по хазяйству, бачила, як Фомич пішов з вудками на річку. Він у нас, не вам кажучи, охотник рибу ловити, чудак старий: як тільки неділя, так і на річку. І на ніч ходить верстов за шість.

Настасія Павлівна не зводила очей із завідателя. Вона була напудрована, зафризована, від неї пахло свіжим милом, вдяглася вона в нову випрасовану сукню, взулась у високі ботинки, на яких так затягла поворозки, що вони, здавалось, на першому її кроці тріснуть. Настасія Павлівна розбалакалася й не кінчила б скоро, якби не вбіг знову Коля, що зник підчас знайомлення.

— Ти куди? –спитав завідатель, перебивши економку, Коля показав горщик із метушливими, червонимм червяками.

— Несу Фомичові,—й побіг.

Завідатель попрохав показати йому кімнату. Економка пішла з ним у будинок. Кімната була на другому поверсі, світла, велика. Сюди Настасія Павлівна знесла всі кращі меблі, які збереглися од пана. Біля вікна стояв великий, із зеленим сукном стіл до писання, проти нього величезне крісло; біля ліжка економка сама прибила килим із дрібними квіточками, а в кутку поставили красиву з карельської берези шафу.

— Дуже вам дякую, що ви потурбувалися з таким смаком обставити мою кімнату,—промовив завідатель.

Настасія Павлівна сяла.

— Сідайте в крісло!

Завідатель сів. Настасія Павлівна теж присунула собі стілець. Під впливом вечора і спогадів, їй схотілося оповістити про свої муки, про одноманітне життя. Досі вона не могла нікому нічого сказати.

— Ви не знаєте, як нам тут живеться. От я... Я ще ж молода жінка, чоловіка не маю вже сім років, а хто тут є... Чи може скажете, що підеш тут у театр? Та що там довго говорити, як згадаєш молодість, так стає шкода чогось, невимовно шкода, а сама собі здаєшся старою. І хочеться вернути час, коли була дівчиною... І, повірите,—Настасія Павлівна зовсім нахилилася до завідателя,—що якби те все повернулося, то не була б така дурна. Ні!

Настала мовчанка. За вікном стояли мовчазні темні осики. Літній із дзвінкою тишею вечір заносив слова кудись далеко, далеко. Настасія Павлівна закам'яніла і ніяково посміхнулася. Вона сама дивувалася своїй щирості. Чому раптом вона стала така відверта?

— Ви тільки не подумайте, що я в вас закохалася абощо. Це я так з дурного ума,—почервонівши, промовила вона.

— Я вас розумію. Справді, роки йдуть, їх не вернеш. Після того, що ви сказали мені, вас шкода. Тепер мені хочеться сидіти й мріяти.

Завідатель, справді, замріявся. Майже позасвідомо він обійняв економку.

— Та що ви?—ніяково відповіла вона; але, почувши в собі приплив «безмежної» ніжности, тихе приємне хвилювання, вона пригорнулася до нього. Їй було так гарно, що від щастя й радости хотілося плакати.

За дверима хтось голосно зачмихав і не стерпівши зареготав. Вся краса, щирість цієї хвилини зникла раптом, і не вірилось, що вона щойно була. На обличчі Настасії Павлівни з'явився холодок ділової людини. Вона спокійно встала й пішла до дверей. Вони були трохи відчинені. Це була необачність. Коли Настасія Павлівна виглянула, то не побачила нікого. У темряві чулося, як хтось хутко збігав по східцях. Настасія Павлівна байдуже поклонилась і сказала «надобраніч».

Завідатель устав, походив по темній кімнаті, потім засвітив лямпу й одчинив вікно. Із двору хлюпнула тихенька чиясь розмова. Завідатель вийняв із саквояжу товстий зошит, розгорнув його на столі і почав писати:

«23 липня.

Безмірна радість охоплює мене. Тут така глушина, такий непорушний спокій, що ще яскравіше вибухне те, що я зроблю. Мені здається, що в цьому закутку, без всяких перешкод, діти стануть справжніми революціонерами. Бідні діти, мені завжди їх шкода, вони не мали щастя пережити найяскравіший момент нашої доби! Хіба можна одними оповіданнями збудити й виплекати те захоплення, що позасвідомо робить людину революціонером? Хіба можна стати революціонером, не переживши революції? Звичайно, ні. Правда, я й сам, уявляючи дитячу революцію, думаю, що вона буде похожа трохи на якусь буфонаду, але хто і коли відкидав велике значення театру, та ще й такого, коли певної межі між ним і життям ніхто не наважиться зробити? Дорогою я передумав дуже багато і тепер я можу сказати, що свою думку виносив,—всі деталі для мене ясні. Цікаво, як поставляться такі, як Настасія Павлівна. Вони подумають, що я божевільний. На мою думку, достанеться най-

більше економці; цю породу людей ніде не люблять залежні від неї, бо добробут кожної економки ґрунтується на скрині, до якої попадає половина чужого цукру, сала, круп. Мені довелося чути дещо, коли гурток дітей розмовляв, не бачачи мене.

«Тут особливо потрібна революція, давно вже час струсити це болото. Ні, справді, що можуть дати дітям трухляві діди, або такі сантиментальні панночки, як ця молода Люда. Вони можуть тільки вимуштрувати, в кожну голову дитячу вселити страх перед своїм авторитетом, примусити дітей критися, ховатися з своїми думками. А хіба можна виховувати дітей не знаючи такої, багатої на ініціятиву, фантазії, вдачі? Підчас майбутньої дитячої революції кожна дитина почуватиме себе хазяїном, а не якогось Онисима Карповича, вона не боятимеметься нікого, натура дитяча розкриється, покаже найтаємніші свої думки. Один день дасть їм досвід багатьох років!

«Діти, переживши надзвичайні хвилини, та ще при їхній фантазії, що сприймає умовне за реальне,— зрозуміють те, що лише можна зрозуміти досвідом і коли виростуть вони, то навіть заплющивши очі, самим почуттям, вони можуть сказати, чого треба стерегтися, найбільша спокуса буде запорукою їхньої стійкости, бо не знайдеться нічого в світі, щоб примусило їх зрадити себе. Воістину—хто не пережив революції—той не революціонер.

«Звичайно, я буду обережний. Треба так робити, щоб жоден зубр з учителів нічого не знав, щоб гнів дитячий упав на їхні голови несподівано. Я поволі підготовлятиму дітей і одійду осторонь, коли буду непотрібний».

Завідатель загасив лямпу. З великих радощів, що розпалили йому кров, він спрожогу вскочив на ліжко.

Раптом почувся великий вибух. У завідателя над лобом волосся змокріло. Здавалося, що затрусились стіни і розвалюється будинок. Деякий час завідатель не міг зрушити з місця. Лише коли все затихло, коли луна далеко в лісі вмерла, він встав і похитав ліжко, бо добре пам'ятав, що вибухнуло тоді, коли він ліг. З-під залізних ніжок випали спалені пробки. Їх там, напевно, поклали вихованці. У кімнаті було повно диму, як після ракети.

*

Люді обрид город. Вона його не те, щоб не любила, а просто не знаходила в ньому нічого гарного. Вона народилася в місті. Батько її був почтово-телеграфний чиновник, він рано вмер, і Люда жила спочатку з матір'ю, потім мати отруїлася, її довів до цього молодий, розбещений офіцер, в якого вона закохалася. У день смерти матери Люді йшов тринадцятий рік. До того часу вона вчилась у гімназії, але, коли осиротіла, то дядько, що взяв її до себе, як опікун, примусив глядіти своїх дітей, мити підлогу та поливати квіти. Але й тоді Люда нишком, тихенько, щоб ніхто не знав, читала на кухні книжки. Як тільки покоївка засипала, вона запалювала каганчик і сиділа до другої і третьої години, перегортаючи сторінку за сторінкою. Вона сама не помічала, як минав час. Спів півнів лякав її, і вона гасила лямпу, боячись сердитого дядька. Тоді Люда перечитала дуже багато. Найдужче вона полюбила Турґенєва. І потім через кілька років, коли поступила одночасно і на педкурси і за реєстраторку у Виконком, покинувши родину свого дядька, вона не кидала думки виїхати з города. Їй здавалось, що вона в глушині знайде інших людей, бо в місті всі, на її думку, були схожі на її дядька та на його жінку, що майже щотижня била Люду.

Кінчивши педкурси, вона поїхала в дитбудинок. Найбільше їй став до вподоби Фомич. Вона з ним любила

сидіти в кімнаті, любила слухати оповідання старого про те, як і коли клює риба, про ніч, вогку річку, про ті думи, що їх так багато приходить, коли сидиш уночі самотній. Оповіданнями заслухувався і Коля, що завжди, коли був вільний, сидів у Фомича. Колині оченята горіли радістю; він, слухаючи Фомича, боявся заворушитися.

І ніколи не обридали ці оповідання, і щоразу Люда дивлячися на Фомича, думала: «Ніхто так не розуміє природи, як цей звичайний, сірий, лякливий «надзиратель». Аж чудно».

Настасія Павлівна цікавилася тим, що робиться в кімнаті старого вчителя, посилала підслухувати хлопців, але зовсім розчарувалася, навіть розсердилася на хлопців і прогнала їх, коли вони натякнули на обіцяний цукор, розказавши все докладно.

Люда потоваришувала з Колею, називала його Баришунею, але це в неї звучало ніжно, без іронії, не так, як Сеньки. Вона давала читати Колі книжки, часто сама прочитувала з ним вірші. Коля мав товаришів, яким розказував, що читав, або чув від Фомича; згодом він приєднав їх до себе. Разом із ними він ходив до Людмили Петрівни.

Одного разу сам Коля засидівся в учительки.

Вже було пізно, коли в молельні хтось жалібно, навіть не по-людському, застогнав. Застогнав голосно, пронизливо. Коля затримтів, пригорнувся до вчительки, немов шукаючи захисту, але й сама Люда щільніше закуталася в хустку. У будинку вже всі спали і, крім їх двох, нікого не було в кімнаті.

Раптом хтось застукав у двері.

— Можна ввійти?—почувся немов би знайомий голос, але не можна було пригадати, де саме його чули.

Люда встала і пішла. За нею пішов і Коля. Він боявся, хоч на крок відстати від учительки.

— Хто там?

— Та це я.

— Хто?

— Та це... куховарка, Христя,—цокаючи зубами проговорив Коля.

Одімкнули. У кімнату ввійшла перелякана Христя.

— Ви чуєте?

У молельні вив, скиглив, стогнав не людський жалібний голос. Коли ввійшла куховарка в кімнаті повеселішало, більше стало живих людей. Люда вже заспокоїлася і напружено прислухалася.

Христя утерла краєм хустки очі.

— Колю!—Тремтячи ще, але посміхаючись, промовила Люда.—Знаєш, що то? Аж тепер я догадалася. То чи пугач чи сич.

— Гріх вам великий сміятися і так говорити. То жива душа по-свойому богу молиться, а ви регочете... сорому у вас нема.—Христя сердито стукнула дверима і вийшла.

Люда провела по коридору Колю, що все-таки боявся іти сам. Повернувшись у кімнату, вона не могла заснути бо за стіною дзвенів глухо, чавунно плач. Люда взяла книжку і сіла на корзину, де лежала її білизна. Настасія Павлівна не дала нічого, крім поганого столу, на якому на кухні сікли м'ясо, та поламаного ліжка. Не читалося. Загасила лямпу і, схилившись на лутку, заснула.

*

Уночі, коли важко й душно розтоплювалася темрява, в коридорі під чиїмись кроками рипіли мостини. Обережні кроки спинялись біля Людиної кімнати, і це було майже щоночі, як тільки гасло світло. Їх чула іноді крізь сон,

у своїй кімнаті Настасія Павлівна, що останнього часу частенько гуляла між старими липами із завідателем допізна.

Уночі, проти неділі, Настасії Павлівні не спалося. Вона думала про своє самотнє життя і навіть плакала. Вона марила про щось невиразне, непевне, але приємне й солодке.

Раптом почулися обережні кроки і на цей раз стали біля її дверей. Настасія Павлівна хутенько витерла очі і обережно одчинила двері. Вона не була боязка, страх вона загубила, коли їй довелося їздити на буферах, лише підмостивши лантушок з сіллю.

Коли вона вийшла, в темряві її хтось міцно обійняв за стан і намагався звалити. Настасія Павлівна від несподіванки і слова не вимовила.

— Це ви, Романе Тихоновичу?—спитала, нарешті, вона, думаючи, що жартує завідатель.

Ніхто не відповів, лише стискували міцніше руки. Настасія Павлівна—сильна і міцна,—ловко крутнувшись, вислизнула з обіймів. Почувши, що супротивник недужий, вона вловила його за руку і, напруживши всю силу, потягла в кімнату. Заперла двері. Похапцем засвітила лямпу.

Перед нею стояв, із розкуйовдженою головою, рудий Сенька. Він заморився, важко дихав, очі палахкотіли, тіло тримтіло. Він почервонів, із гнівом і з хтивістю дивився на економку, що стояла в самій сорочці, крізь яку просвічувало повне тіло.

Настасія Павлівна навіть сіла на ліжко від сміху.

— Скільки тобі років?

Сенька теж посміхнувся: його червоний, широкий і пухкий рот зігнувся і прорізав борозни на щоки.

— Сімнадцятий. А в будинку записано чотирнадцять. Я збрехав, а метрики в мене нема,—потім, раптом злякавшись своєї правди, він змовк.

— А чого ти мене душив?—Економці хотілось почути щось вульґарне. Вона дивилася на хлопця випитливо, шукала будьякої риси, що була б хоч трохи приваблива, але Сенька був рудий, в ластовинні, як сорочаче яйце, худорлявий і високий не в міру. Обличчя йому зблідло, червоніли тільки великі незграбні вуха. Сенька був капловухий.

— „Та й гидкий який“,—подумала Настасія Павлівна. Їй стало навіть огидливо бути в одній кімнаті з цим хлопцем. І вона, не чекаючи відповіді, взяла його за вухо так, як беруть гидливі жінки в руки мишей, і вивела за двері.

— Пішов вон, вон! Потворо нещасна!—і вдарила хлопця рукою по обличчі.

Сенька заплакав глухо і гістерично. Настасії Павлівні його стало трохи шкода, та, проте, вона заперла кімнату і лягла спати.

Після цієї ночі були теж кроки в коридорі, і луна котилася од них однакова, але вони спинялися біля Людиних дверей. Після цієї ночі люта злість душила Сеньку, він злився на економку і задумав на ній помститися.

Коли ввечері, у неділю, Настасія Павлівна частувала чаєм із варенням учителів, то вся вода в самоварі була неможливо солона, чаю ніхто не пив. Сенька не покинув своєї думки. Чай став початком його помсти. Сенька навіть не цікавився словами завідателя, що були в усіх дітей на думці й на вустах.

Сенька вставав щодня рано і біг у стару комору, де складалося борошно. На третій день йому пощастило вловити мишу.

Він сховав її в кишеню, украв з кухні глибоку залізну миску та сірників і зник аж до обіду в ліс. Об обіді він прийшов у їдальню. Обід того дня чогось затримався—він зчинив гармидер із своїми товаришами, що були вже давно ладні на бешкет.

Вихованці порозсідалися на столах, добули миски й барабанили по дні ложками. Коліна група трималася осторонь.

— Пора обідати, їсти хочемо. — Кричав Сенька. Куховарка Христя тричі похапцем перехристилася і втекла.

— А ви чого не барабаните?—спитав Сенька в Колі.— На ось тобі, Баришня, ложку й миску.

— Одійди, я не хочу.

— Хлопці. Він не хоче,—гукнув на своїх товаришів Сенька,—Меншовик, меншовик,—загула громада,—ми йому дамо!—І кинулися були до Колі, але в їдальню зайшла Настасія Павлівна.

— Це що таке? Мовчать!—Вона була дуже сердита і криком своїм перелякала й Сеньку. Всі замовкли.—Зараз будете обідати.

Прийшла Христя, щоб сипати борщ. Їй почав допомагати Сенька. Він непомітно, коли куховарка одвернулася, вкинув в ополоник з борщем розварену мишу. Миша впала в миску.

Хтось крикнув здивовано:

— Миша!

Потім хтось пальцями взяв її за хвоста, але вона одірвалася і впала знову в миску. Тоді всі побачили, що вона розварена.

— Мишами нас годуєте, мишами!—кричав Сенька.

Настасія Павлівна поблідла й підійшла до миски. Починався лемент.

— Де вона?

Хтось кинув мишу на економку, за мишею полетіли ложки. Кухарка вдруге втекла. Настасія Павлівна зойкнула, бо вона дужче над усе боялася мишей. Вона втекла, за нею котився зухвалий регіт.

Настасія Павлівна вибігла з будинку шукати Романа Тихоновича. Вона вірила, що завідатель усмирить хлопців, і таких, як Сенька відправить у колонію для дефективних дітей. Найшла вона завідателя біля ставка. Він сидів на товстій зрубаній осиці.

— Романе Тихоновичу!—Довелося кілька разів повторити, щоб він її почув.—Ви знаєте, що робиться. Ніякої мені поваги, насмішки одні,—і вона оповіла все докладно...

Завідатель подивився на неї.

— Це все добре.

Настасія Павлівна подумала, що він жартує. Вона миролюбиво сіла біля нього. До них ішов збентежений Онисим Карпович. Рідке волосся на скронях розвіювалося од пестливого вітру, ніс почервонів. Ішов Онисим Карпович чудно, не так, як личить старій людині, підскакував і зовсім не дивився під ноги: через це він один раз спіткнувся, а другий раз, уступивши в калюжу, яких біля ставка було багато, набрав повний черевик води.

— Це чорт зна що,—ще не підійшовши, кричав він.— Мені сьогодні ті халамидники поламали ввесь мій тютюн, все гудиння постягали з мого городу. Вся праця загинула. Вся. Я з пересердя вдарив одного, і не вдарив власно, а тільки торкнувся рукою, так вони, як почали мене грудками, так насилу втік. Дивіться...—Онисим Карпович нахилився, показав над бровою червону пляму, яка щосекунди росла.

— Та ще хоч би мовчки били, а то всі, як один, кричать: „ми тобі покажемо, як навколішки ставить; скоро ваше царство кінчиться“.

Завідатель нервово сіпнув плечем.

— А ви їх навколішки ставите?

— Їм цього мало, їх треба бити, бити, різками, різками, отак, отак,—Онисим Карпович махав рукою і присідав.

Роман Тихонович примружив очі, плюнув набік і, не сказавши ні слова, пішов до будинку, залишивши Настасію Павлівну та Онисима Карповича біля ставка.

Між липами, в помережаній тіні, пролунав гучний постріл. Завідатель звернув до лип.

— А це ти, Колю. Що ти тут робиш?

— Вчуся стріляти. Я зробив собі пистоля.

Пістоля зроблено із гільзи берданки, що прикріплялася мідними обручками до дерев'яної ручки, виточеної і оздобленої горорізьбою. Курок зводився гумкою. Коля найшов гільзу випадково біля будинку, а все інше зробив сам. У хлопців він виміняв за тютюн, що позичив у Фомича, пороху, а дроб повиливав із олива.

Біля однієї липи він поставив дошку, де обкреслив вугіллям коло. Перший раз не влучив, хоч стріляв на дві сажні.

— Ну що, як стріляється?

— Нічого, тільки оддає дуже, руку сіпає.

На постріл позбігалися ще вихованці. Вони всі цікаво оглядали пістоля.

— Ним і розстрілювати можна?—спитав Денько, невисокий кремезний хлопець із підстаркуватим обличчям.

— А чом же?

Денько потоваришував із Сенькою. Вони обидва були із міста «блатниє», «свої», як їх тут називали. І відзначалися між товаришами тим, що могли говорити незрозумілою мовою. У місті вони зазнали всього. Про їх пошепки говорили (голосно боялися), що вони крали, що в Деньки шрам на виду від кари за крадіжку, про Сеньку ще казали, що він жив із повією тринадцяти років.

Ці два хлопці одійшли і про щось заговорили своєю мовою. Коля підозріло подивився на них, сховавши в кишеню пістоля. У цей час до юрби прибіг вихованець. Він урочисто махав хусткою і закликав товаришів до кляси.

Безперечно, що в межах будинку школи творилося щось нове.

Колись, десяток літ тому, в цім будинку, що білою фарбою та колонами нагадував про балі, легенький флірт, безтурботно точилося життя людей, які нічого не робили, лише пестили себе на канапах, приїжджаючи в маєток дуже рідко грати довгими, нудними ночами із сусідами на гроші, яких вистачило б на тисячі голодних. Потім обурена тисяча, а, може, дві, три, багато без кінця, розбили маєток, посідлали панських скакунів...

І після того на клюмбах, що раніше заростали квітами із теплих країн, квітами тендітними і м'якими, як оксамит, росли жорстокі, як мозолі, бур'яни: суха щериця, лобода та колючий будяк. Від більшости будинків, кухонь, людських, стаєнь, кращих, ніж школи на селях,—залишилася червонувата цегла, що її не встигли вивезти селяни. В оранжерії горді пальми позамерзали, листя їхнє поскручувалося, а згодом і погнило; од них залишилися лише товсті потворні жалісливі стовбури. Тепер від білої тріюмфальної брами, через яку тисячу вісімсот якогось року проїздив імператор, навідуючися в гості до свого фаворита, тяглася алея пеньків, так низько спиляних, що немов би то росли білі величезні гриби серед зеленого килиму.

Все змінилося, але все те не диво, все те можна було віщувати, будучи при здоровій пам'яті; не можна було чекати, що Роман Тихонович, завідатель дитбудинку, збере школярів, порадить їх іти війною на вихователів. Не можна було чекати, що він сам скаже:

— Беріть ножі, палиці, вас сила, ви переможете!

Але сталося так. Бо Роман Тихонович не міг інакше думати. Після демобілізації йому пощастило скінчити інститута; і там, у схоластичних стінах, де й досі промовляють професори, що багато знають та мало кажуть, народилася

така своєрідна метода виховання. Це був глум із старої і, можливо, непотрібної «alma mater».

В інституті читав доповідь про цю методу студент Роман Ґотар. Ніхто з ним не погоджувався, навіть кепкували з нього, за вийнятком його товариша, що свято вірив у хист Романів. Товариш разом із ним скінчив інститута і поїхав на Поділля теж завідателем дитячого будинку, що розташувався в колишньому манастирі. Роз'їжджаючися, товариші один одному слово дали, що листуватимуться і ніколи не зрадять своєї ідеї.

Завідатель пригадав свого товариша, стоячи на парті, серед учнів кляси. «От, якби він тут був та подивився, яким ентузіязмом горять очі дітям»—подумав завідатель. Діти живо, метушливо, бадьоро розмовляли між собою, дехто намагався злізти на парту і відтіля говорити промову.

Деякі з учнів устигли стягти із столу в кухні ножі, озброїлися ними і перерізували мигкотінням соняшні широкі смуги, що тяглися від західніх вікон. Дехто задумливо поспирався на палиці, кійки, не сходячи з місця. Коля між своєю дев'яткою, що полохливо позирали на верховодів—Сеньку та Деньку, щось тихо говорив і держав руку в кишені.

— Ну, я своє зробив, хлопці, правда?—спитав завідатель.

— Зробив, зробив!—по-товариському одгукнулися хлопці, а коли Роман Тихонович виходив із кляси, якийсь голос додав:—Котись ковбасою.

На місце завідателя на парту виліз Сенька. Він незграбно п'ятірнею пригладив волосся і почав радити хлопців почати з арештів.

Говорив він приблизно так, коли викреслити лайку: «Товариші! Ми, товариші, знаємо. То єрунда, що говорив

Роман» (дехто засміявся, що Сенька так фамільярно обізвав завідателя), «нам треба що? Ого-го! Товариші, ми ж знаємо, що робити!—заарештувати всіх (почулися слабі голоси «не всіх», «дурень», «як»). Усіх, усіх і завідателя не помилувати, ми ж не дурні. (Сенька постукав пальцем по лобі). Як заарештуємо, то баб посадимо нарознь, пограємося з ними (за вийнятком дівчат, всі зареготалися, але всетаки цього не ухвалили), а мучителя Нисима в штаб Духоніна. От, у Баришні і ліворвер єсть. На цім слові Сенька скочив з парти, підбіг до Колі. «Дайош сюда шпалера».

— Не дам!

— Що? Та я тебе...

Але Коля розсердився і збив із ніг Сеньку. Це всім сподобалося, бо Колі було чотирнадцять років і Сеньку ніхто досі й пальцем не чіпав, вважався він «силачем».

Підбіг Денька.

— Ти що розбиваєшся. Оддай!

Коля хитро посміхнувся, вийняв свого пистоля і направив на Деньку.

— Тікай, заряжений.

Денька засопів, схилив голову на бік, зморщився, але відійшов.

— Не бійся, не бійся. Не вбиватиму.

Коля підняв угору пістоль і вистрелив; потім кинув його Денькові, що підняв і послав маленького хлопчика по порох і дріб.

— Я тобі дам!—посварився на Колю Сенька, але йому зараз було ніколи. Він знову виліз на «трибуну» і провадив далі:

«Да. Так, значить, не те, що на понт брать, а таки справді на мушку. А тоді, ребята, заберемо харчі, ковдри і все барахло і дайош хто куди». Сенька від задоволення

ляснув пальцями і засвистів, «конешно, хто хоче, зоставайся тута».

Сенька трохи подумав, слів більше в голові не було. «Можна кінчати».

Він зліз.

Його промова вразила всіх не однаково; які думали, що розстрілювати нікого не треба, а Коліна група зовсім мовчала. Після тиші, що в ній звучали Сеньчині слова, почалися розмови. Обмірковувався арешт завідателя.

— У нього мабуть, ліворверт є.

— Нема. Я його питав,—відповів Сенька.

— Так йому й повір.

Коля метушливо подивився, чи за ним ніхто не стежить і виліз через вікно із кляси. Він пішов до Люди.

Вчителька шось шила, тихенько собі наспівуючи. Останні дні в дитбудинку були нудні, роботи не було, ні практичної, ні бесід. Фомич із Колею на дозвіллі ходив і вночі і вдень на річку. Навчання припинив наказом за своїм підписом завідатель. Люда навіть заходила до Настасії Павлівни, але розмови були холодні, не щирі, офіційні: розмовляли загальними фразами про погоду. Коли заходило сонце за хмари, то Люда говорила:

— Яка темна хмара.

— Умгу,— подтверджувала економка, немов у неї був повний рот хліба.

Далі розмови не заходили. Пробувала Люда побалакати з Онисимом Карповичем, але старий вчитель був не той, що спочатку. Він ходив знову одягнений брудно і Люда його не цікавила; до того часу, поки йому не розруйнували городу, він зранку до вечора порався біля тютюну, пасинкував, обсапував.

Люда відразу кинула своє шитво, як побачила Колю. Але Коля стоїть, хмурить брови і зовсім не такий, як

завжди. Потім раптом кидається до вчительки, бере її руки і каже:

Людмило Петрівно, тікайте відціля. Тут такі погані хлопці, вони таке коять.

— Що ти, чого я тікатиму?—Вона не знала, що саме має бути, але постріл у клясі її трохи потривожив, проте вона думала, що діти як діти, і вони тільки граються.

— Тьотю!— Колі на очах виступили сльози.— Тьотю, доберіться до міста, бо в нас тут хто зна, що буде.

— Та нічого не буде, діти пограються й усе,—лагідно промовила Люда. Коля сперся на лутку і мовчки дивився у вікно.

*

Денька набив пистоля і тримав у руці. Він був ватажок у дітей. Коли смеркло, діти тихо вийшли з кляси, в хвості плентались дівчатка, вони із захопленням чекали, що буде далі. Вийшовши з кляси, діти держали останню нараду. Вчителі—Онисим Карпович, Фомич, що ночував сьогодні в будинку, і інші лягали спати рано, бо літні ночі завжди короткі. Вчителі нічого достеменно не знали, що затівають вихованці. Завідатель їм сказав, що дітям треба дати відпочинок і припинив роботу. Одна лише Люда зрозуміла із слів Колиних, що щось готується надзвичайне.

Взагалі в будичку був спокій, почувалося, що мешканці дрімають на ліжках під теплими ковдрами, слухаючи колискові пісні цвіркунів.

Діти нікого не зустріли, йдучи до Настасії Павлівни. Економка ніколи не запирала дверей. Діти потихеньку, але сміливо відчинили двері, шепчучи і радісно хіхікаючи, один по одному заходили в кімнату. Настасія Павлівна із здивованням і ляком дивилася, як зникала її затишна мебля від дитячих постатей.

— Геть, геть, відціль!

На відповідь почувся глузливий сміх, але ніхто не підходив до економки. Кожен милувався із цієї хвилини і глузував із безсилля економки.

Настасія Павлівна не вставала з ліжка; напевне, соромилася. Вона спочатку думала, що діти прийшли вимагати, щоб їм удруге готували чай, бо вечірні самовари давно загасли; але напружена мовчанка, злорадісні очі Сеньчині, чмихання, нахабні пози дітей, що ніби говорили «ану, займи нас», налякали економку.

— Геть відціля! Геть! — Настасія Павлівна стримувала себе, щоб від злости не розплакатися.

— Не підем, а, як підем, то й тебе візьмем із собою,— Зухвало сказав Денька.

А Сенька підійшов, зірвав ковдру. Настасія Павлівна почервоніла, а деякі хлопці соромливо заплющилися.

— Ну, вставай. Чого лежиш? А то, от бачиш.—І Денько показав пістоля. Настасія Павлівна, тремтячи, шукала черевики; найшла, взула їх, хотіла надягати сукню. Сукню Денько вирвав із рук.

— Це буде довго, бери з собою ковдру, ти арештована.

Настасії Павлівні хотілося кинутися на хлопців, але лякав пістоль і довелося піти їй з кімнати. Економка щоразу оберталася і бачила мідну цівку пістоля.

— Іди на гору.

Настасія Павлівна пішла східцями на горище, де були лише чулани дитбудинку. Коли їй забивало дух, бо східці підіймалися круто, і вона становилася, хтось із хлопців махав перед її очима ножем, що здавався їй кинджалом, а інші підштовхували повне тіло колодочками та палицями. Нарешті, арештовану довели до чулана, вштовхнули її туди, заперли двері й поставили двох вартових.

Із шумом і грюком вихованці побігли наниз. Арештували кожного з учителів окремо. Арешти з усіма обійшлися

безпечно; звісно, кожен з учителів поводився відповідно до своєї вдачі: Фомич з ляку пустив дві сльози і так зворушив учнів, що якби не Сенька, що ворогував на всіх учителів, то вони б його не заарештували. Онисим Карпович учинив опір, але коли над його лисою головою виріс цілий ліс палиць та ножів, то й він пішов на гору, до своїх колеґ; інших двох учителів, що були зовсім непомітні в школі і жили в одній кімнаті, вихованці обдурили, сказавши, що в чулані їх чекає завідатель. Правда, цих двох учителів трохи здивував пізній час, можна було побалакати вранці, але не послухати завідателя, це значить, на їхню думку, втратити посаду.

Покінчивши з учителями, вихованці кинулися до Люди. Вони вже всі захопились і їхні серця дрібним стуком раділи перемозі. До Люди вихованці йшли з піснею.

Коля, що сидів у вчительчиній, кімнаті почувши пісню, вискочив за двері. Він даремно віддав пістоля. Хлопці наближалися так дико, що кухарка Христя, злякавшися, втекла з кухні, де мила ложки, в свою кімнату. Вона із середини заперла двері на важкий замок, що колись висів на панських коморах.

Не доходячи до молельні, хлопці змовкли. Коля стояв, витягши вперед голову. Хлопці порівнялися з ним.

— Куди ви?—хрипко спитав Коля.

— А тобі яке діло?

— Я знаю. Я вас не пущу!

Біля Людиної кімнати був невеликий прохід, де коридор загинав праворуч. Коля стояв по середині проходу, в руках він держав прогонич.

— Не підходьте!—кричав Коля.

Хлопці остовпіли і не сходили з місця.

— Що ви на нього дивитесь?

Коля замахав палицею. На шум вийшла стурбована Люда.

— Колю, пусти їх.

Але Коля не чув. Він уже когось ударив, бо чувся плач. Денька вийшов наперед.

— Пусти, а то стрілятиму.

— Стріляй: в мене не влучиш, а тобі руку одірве.

Почалася суперечка. Сенька хитро оглядався і, як Коля одвернувся, він метко підскочив до нього. Коля крикнув і упав на підлогу. Сталося це так раптом, що лише Денька і ще кілька його товаришів помітили все, а задні нічого не бачили. Вони тиснули передніх.

— Що ти зробив?—крикнула Люда, але її крик зник у тупотінні і лайках дітей. Всі рушили до неї. Колю топтали. Тільки тоді, коли кинулися всі до Люди, він поповз до молельні, фарбуючи підлогу.

Люду схопило багато рук. Вона вирвалася, хоч волосся її розпустилося і сукня порвалась. Вона побігла до Колі.

— Діти, що ви зробили?

Але Коля лежав у темному кутку і його ніхто не бачив. Їм усім думалося, що Люда тікає.

— Стріляй. Стріляй її!—кричали голоси.

Натовп схопив і одтиснув Люду. Хтось помітив Колю в темряві.

— Що, відпочиваєш?

Коля застогнав.

— Ич, приставляється.

А Люді вже скрутили назад руки і гнали її на гору. На східцях Люда зустріла завідателя. Він спитав:

— Що, ви не корилися їхньому законові?

Люда пройшла мовчки. Ледве за нею зачинилися двері, як у чулан штовхнули Романа Тихоновича. За дверима чулися розмови, хтось промовив:

— А все таки треба було окремо баб посадовити!

В чулані було зовсім темно. Люду і завідателя арештанти зустрічали радісними вигуками. У темряві ховалися постаті і голоси линули, немов із чорної порожнечі.

— Що, не видно нічого?—спитав Онисим Карпович.— То—попервах, потім очі звикнуть.

Згодом уже виднілося вікно, забите форнірними дощечками.

У чулані було душно, пахло черствим хлібом і старою білизною. Настасія Павлівна сиділа на старій драній цеберці, а решта на підлозі.

— Мені душно,—пожалілася Настасія Павлівна.

Завідатель вибив з вікна одну дощечку, крізь дірку полився струмок свіжого повітря. Фомич висунув голову у дірку.

— Хороша ніч на сома. Темна...—і тяжко зідхнув.

— Кому що, а тому соми. Ось посидимо тут день, два... Я колись сиділа. В мене сіль тоді забрали. Знаю, як це... Та й холодно ж як.—Настасія Павлівна щільніше закуталася в ковдру.

— А скажіть, Романе Тихоновичу,—говорив Онисим Карпович,—їй-богу, я прожив уже немало, а такого ще не бачив. Що воно буде?

— Тепер я вам можу дещо сказати. Це все зробив я.

Всі мовчки переглянулись, тільки економка здивовано скрикнула.

— Я вам не буду казати, чому я це зробив, бо ви мене не зрозумієте, але, будьте певні, що щоб не було, а діти від цього матимуть велику користь,—завідатель посміхнувся, але посмішкою йому ніхто не відповів. Настасія Павлівна, що сиділа близько від нього, одсунулася і її рух казав, що від такої людини, як завідатель, усього можна чекати.

Люда, що досі мовчала, засміялася; принаймні, всі так подумали, але вона плакала.

— Користь, користь. А ви знаєте, що одну найкращу дитину зарізали. Знаєте? Чи ні?

Завідатель зблід, це помітили всі, він ніяково рукою пригладив волосся. Всі повернули на його бік голови, але він мовчав.

— Кого це?—сумно поквапливо спитав Фомич.

— Колю,—ледве промовила Люда.

— Господи, господи,—хитав головою Фомич. Всі чули, як шаруділи на підлозі по пилюзі сльози. Фомич плакав. Його заспокоювали, але це не допомогло; він заголосив, його плечі сіпалися.

— Не галдеть,—гукнув вартовий за дверима.

*

Заарештовані почували себе погано. Вже довелося вибити всі дощечки, щоб вистачало повітря. Кімната була маленька, не більше, як на два кубічні сажні, а заарештованих сиділо аж сім чоловіка. Спочатку вчителі мовчки ніч зоріли, потім розказували анекдоти, хтось жартував, що переміна обстанови гарно впливає на почуття, що, мовляв, з'являються нові враження тощо.

Настасія Павлівна із зідханням, що з'являлося в неї повсякчас, розказала кілька веселих пригод із свого життя, коли ще вона була спекулянткою. Онисим Карпович, як найпрактичніша людина, вмостився на лутці, згорнувшись калачиком, і захропів, коли вдруге проспівав єдиний у будинку економчин півень. Мовчали лише Люда та Фомич.

Яких тільки думок не було в арештантів! Усім було трохи чудно, що їх, дорослих людей, заперли в чулані маленькі хлопчики: про це було соромно признаватися.

— А що, якби вибити двері,—після мовчання запропонував плохий Фомич.

— Руйнувати майно. Та я певен, що незабаром діти сами нас випустять.

— Та тут двері дубові. Їх не виб'єш,—безнадійно промовила Настасія Павлівна.

— Шкода вам дверей. А дітей не шкода, хіба ви думаєте, що хлопці сидітимуть, склавши руки? Повірте мені, що вони розгромлять будинок. Заберуть, що є найкошовніше, втечуть у місто, а там поспродують простині, ковдри перекупкам за безцінь,—хвилювалася Люда.—Тут такі, як Сенька, повбивати можуть і нас.

— Ой, як страшно,—сказала економка.

— Ат, ви перебільшуєте,—завідатель махнув рукою.

— Побачимо.

У цей час під низом почувся вибух.

— Починається, як справжня війна,—із жахом промовила економка. Вона боялася вголос сказати, що це постріл в її кімнаті, хоч знала напевне.

— Підождіть, ще не те буде,—відказала Люда.

За кілька хвилин чулося, як бігли десятки ніг нагору.

— Чи це не по нашу душу? Ще душогуби постріляють,—щільніше закутуючись у ковдру, турбувалася економка.

Але діти бігли не до цього чулану. Бо тут цукру та простинь не було. Чулося, як розчинилися двері суміжного чулану, як раптом залили ввесь будинок крики і внизу десь забрязкотіли шибки.

— Ну, що? Тепер бачите?—спитала Люда.

Завідатель обійняв голову руками.

— Та хіба я думав? Хіба я думав?—говорив він. Йому було тяжко, що діти, на яких він покладав стільки надії, не зрозуміли його.—Що ж мені робити? Давайте виб'ємо двері.

Але міцні дубові двері не піддавалися, а сокири в чулані не знайшлось.

Завідатель зігнав із лутки Онисима Карповича, що не прокидався, і заглянув униз. Чулан містився на третьому поверсі, земля була далеко, але можна було, перейшовши по маленькому карнізу, дійти до ринви і по ній спуститися на землю. Побачивши, що хоче робити Роман Тихонович, економка зойкнула, попрохала води, сказавши, що вона може зомліти. Але води не знайшлося і Настасія Павлівна не зомліла.

На дворі благословлялося на світ. Повітря блідніщало.

Завідатель роззувся, скинув піджака і ступив на карніз. Перед очима трохи все замерехтіло, як літнє повітря, але тільки на один момент. Завідатель трохи постояв і рушив далі. Вчителі всі, спершись на лутку, стежили за ним. Економку, що найдужче цікавилася, хтось придавив і вона закричала.

— Мовчіть, а то вб'ється.

— Де там вб'ється, він лазить, як у цирку.

Завідатель безпечно доліз до ринви і почав спускатися. Ринви були старі й іржаві, залізо скрипіло і гачки висувалися із цегли. Над першим поверхом ринва одірвалася і впала із завідателем на землю.

Вчителі змінилися на виду. Але завідатель встав (він тільки вивихнув ногу), сумно глянув нагору і, шкандибаючи, пішов до входу.

Будинок посірів, багато вибитих шибок чорніли, як ніч, і лише в маленькім вікні Христиної кімнати блистів анемічний, як у каплиці, вогник. Будинок огорнувся в передранковий туман. На першому поверсі було тихо, але з другого і третього лунали голоси. Завідатель пішов до будинку. Не питаючи, він одчинив двері.

Христя, сидячи на облямованій залізом скрині, спала. А під іконами, осяяними лямпадками, лежав Коля. Він тихо стогнав і держав руки на перев'язаному боці. Біля другої

стіни червоний від жару непритомний хлопчик марив і говорив щось нерозбірливе.

— Що я наробив?—у розпуці промовив Роман Тихонович. Куховарка прокинулась, і здивовано, трохи злякано глянула на босого завідателя. Вона боялась його після того, як Коля сказав їй, що винуватий у всьому завідатель. Коля підняв голову, і, побачивши завідателя, презирливо з болем одвернувся.

— Шпиталь, справжній шпиталь,—отямившись сказала Христя,—одного ножем зарізали, а другому одірвало три пальці. Бідолаха не давав грабувати. Я перев'язала, як уміла.

Христя і завідатель підійшли до хлопчика, що марив.

— Він у нестямі, аж страшно, прости господи. Мабуть, помре.

— Лікаря, лікаря треба...

Завідатель, не зважаючи на біль у нозі, пошкандибав на третій поверх. Він навіть не помічав вихованців, що, побачивши його, стурбованого й страшного, ховалися в темні кутки. Біля дверей не стояло нікого, ключа не було; але, коли завідатель мимохіть зайшов у темряву, то дитячий голос, благаючи, проказав:

— Не бийте, я більше не буду.

— У тебе ключ?

Хлопчик дав ключ. Завідатель одімкнув двері. Всі вчителі, як один зідхнули. Перший кинувся до дверей Онисим Карпович.

— Їдьте зараз до лікаря.

У дитбудинку була одна сухоребра шкапина. До села було шість верстов. Онисим Карпович не тямив запрягти коня. Крім того, йому не хотілося їхати:

— Сідайте верхи. Запрягати, розумієте, ніколи.

Онисим Карпович і верхи не вмів. Тоді завідатель так розкричався, що в учителя від ляку затрусилися коліна і він швиденько побіг униз.

Всі розійшлися по своїх кімнатах. Настасія Павлівна в своїй кімнаті, схилившись на стіл, плакала. В кімнаті все було перекидано: килим, що висів над ліжком, зник, зникла коробочка з золотими перснями й годинником, що його подарував небіжчик чоловік на день янгола, а це в економки були реліквії щасливих днів молодости.

Завідатель заглянув у інші чулани, де долівку засипано цукром, борошном, що перемішалися між собою. Від дверей чуланів білою смугою лежала білизна, яку покидали злякані вихованці, побачивши завідателя.

Йому здавалося, що він приїхав у будинок, де щойно бешкетували бандити.

Блукаючи по коридору, він прислухався до тріску мостин, ставало сумно, немов хтось його ні за що образив жорстоко й грубо, не забувалося сумне з призирливим поглядом Колине обличчя. Завідатель вийшов на двір. З двору, чудно сидячи на старій коняці, зігнувшись і лякливо тримаючи холку, виїжджав Онисим Карпович.

Завідатель згадав про дітей і пішов у спальню. Всі вихованці удавали, що сплять. Завідатель підійшов до першого ліжка, одкрив ковдру.

— Не займайте,—плачачи промовив хлопець.

— Ото, он порожні ліжка, чиї вони?—показав завідатель на ліжка, що сиротливо стояли без ковдр з самими тонкими матрацами.

Хлопець почувши, що ніхто його не битиме, сказав:

— То Сеньки, то Тихона, а то аж Деньки.

— Де ж вони?

— Повтікали. Їй-бо повтікали. І то все вони робили, вони. Ми нічого не займали.

Завідатель сумний вийшов із спальні.

Пройшло два дні. Завідатель не виходив із своєї кімнати. Він не міг нікого бачити, бо йому здавалось, що очі кожного говоритимуть йому про його злочин. Крім того, хоч йому лікар і виправив ногу, але вона боліла й досі.

Роман Тихонович сидів на ліжку. Хтось несміливо постукав у двері.

— Зайдіть.

Навшпиньках підійшла до нього Христя.

— Оце вам лист.

Завідатель впізнав почерк свого товариша, що був на Поділлі. Христя не виходила з кімнати.

— Що тобі?

— Та я вам хотіла сказати, що вмер... хлопчик, отой, що одірвало йому три пальці, доктор сказав, що в нього ган..., та забула, як він сказав.

— Коля?

— Ні. Його звали Саша. Коля видужає.

Завідатель ліг. Лише перед вечером він розірвав конверта. Товариш починав:

„Якщо ти ще не робив того божевільного діла, так і не роби.

Благаю тебе не роби. У мене дійшло до того, що діти зібралися за будинком, позносили в затишне місце все, що їм подобалося, і почали ділити між собою. Лише місцева міліція розігнала їх, стріляючи вгору...“

— Пізно!—подумав завідатель.

Далі не читалося, за будинком почувся жалібний марш. У кімнату зайшла Люда.

— Ідіть, хоч перед мертвим виправдайтесь.

Роман Тихонович опустив очі, на них були сльози, потім взяв палечку і, спираючися на неї, вийшов із кімнати.

МОЛОДІСТЬ

Нас було троє: всі веселі, жартливі, хоч наше поводження часто викликало в сторонніх глузливі дотепи. Хазяйка, жінка з великими м'якими грудьми і ще м'якшим і ще більшим животом, казала сусідам:

— Бодай вони крізь землю провалились!

Вона мала право так висловлювати свої почуття, бо за кімнату, де ми жили, плати їй не доводилось одержувати, крім анекдот та недоречних євангелійських притч. Коли хазяйка дуже обридала, тоді Вакула, найстарший і найтовщий з нас, рудий, як пил на нашій вулиці, одкашлювався і починав оповідати казку. Він говорив обережно й тихо, ніби нас хтось підслухував. Слова в нього були повільні і важкі, він раніше працював за молотобойця, і, через те, мабуть, вони падали на голову спітнілої і трохи зляканої хазяйки, як удари молота. Він навмисне оповідав казку довго. А наш обов'язок був стежити за тим, щоб хазяйка не втекла.

— Сідайте, сідайте,—запрошував я її. Я б, заплющивши очі, міг сказати, коли вона сіла. Ліжко тріщало, ніби йому велетень одним ударом переламав усі ребра. І після цього воно довго стогнало, як безнадійно хворий.

— У далекій країні,—починав Вакула безглузду казку,—є місто, а в тім місті—Змієвська вулиця, а в одному будинку на ній—студенти. Грошей у них не було, через те, вони нічого не платили своїй господині, що, між іншим,

була дуже похожа на вас. От, одного разу, госдопиня і приходить: «Геть звідціль! зараз міліцію покличу!» А один студент, от вроді мене, починає оповідати казку: «У далекій країні...

Вакула погордо повторював слово в слово все, що сказав досі. Хазяйка жодного разу не висиджувала більше за три рази, хоч ми і намагались затримати її подовше. Щодо міліції, то ми певні були, що вона її не покличе.

Хай живуть!—махала вона рукою.

І для стороннього в цім жесті було багато добрости, любови і святости! Але причиною було не це, а ті співи, що вночі долітали до нас крізь стіни, ті жарти, що дозволяли собі жінки з чоловіками на ліжках, і худі, з пергаменовими обличчями люди, які ходили до улюбленця хазяйки, провізора, од якого брали маленькі пакетики і, коли було літо, йшли з ними на город, де вночі, крім них і собак, нікого не було.

Ми жили осторонь од усіх. Кімната мала окремий вхід: до неї треба було пройти смердючою ґалерією, де два вірмени влаштували цілу фабрику гребінців. Біля наших дверей підлога нагадувала трясовину; правда, в ній провалитись зовсім не можна було, але поламати ноги зумів би всякий. Єдина людина, крім нас, поночі могла знайти серед цієї трясовини вірну стежку—це Наташа. Приходила вона до нас мало не щодня, і ми вважали той день за сумний, коли її не було.

— Здрастуйте, хлоп'ята!

Відразу ж після цих слів вона кидалася прибирати,—в кімнаті, справді, чистішало, а ми всі, закохані у це прудке гнучке тіло, дивились на її оголені руки, пухнасті кучеряшки на шиї, міцну рожеву литку стрункої ноги,—і нікого на світі ми не знали тоді прекраснішого.

— Ну, вже годі?—вона кидала в куток віник і сідала біля нас оповідати або про новини на фабриці, або про

довготелесого монтера Ваську, що, зідхаючи ходив за нею, як вірний пес. Він знав, що його кохання залишиться в нім і що жодна крапля його не впаде на почуття Наташі. Дівчині подобався хтось із нас. Хто саме—невідомо було, бо з усіма вона поводилась однаково, обдарювала всіх однаковими поглядами і всі ми з однаковим правом могли надіятись...

Монька, син слюсаря з якогось поганенького містечка, був найхитріший. Коли заходили суперечки про місце жінки в суспільстві, він підтримував Наташу.

— Жінка має на все однакові права! Колиб у нас і досі була за диктатора жінка, як за часів матріярхату, то, ви уявіть собі, який би прекрасний здавався світ. Скільки краси, скільки смаку, скільки почуття мала б така чудесна держава!

— Юрунда...—перебивав хитрого Моньку Вакула.—Жінці місце біля дітей і на кухні,—от і все. Випусти її далі, вона порве віжки, її більше не загнуздаєш,—а що тоді станеться з світом? Він піде шкереберть, нікому і дітей буде родити, бо для цього ж таки треба жінки, а жінці—час. Природа одібрала право це у скопців та гермафродитів.

Од кожного слова Вакули, язик лямпи хитався, і ми всі не раз просили, щоб він тихше говорив і менше дихав.

— У тебе, Вакуло, голова така легка, як тіло важке,—ти дурень.

Монька єхидно поглядав на засоромленого товариша близько присувався до Наташі.

Але, щоб не допустити такої близькости, я достав з-під матраца стару засмальцьовану колоду карт, куплену, приблизно за п'ятака на теперішні гроші, у одного хлопця.

Потім Наташа йшла додому. Їй треба було рано встати, щоб поспіти на роботу. На прощання вона протягала нам

малу теплу руку. Ми проводили її до воріт, щоб ніхто не зайняв нашої дівчини з тих чоловіків, які ходили до хазяйки. За Наташею, кроків за десять од неї, плентався високий і тонкий монтер.

— Чого ти ходиш за нею?—спитали ми раз у нього.

— Це діло моє...—гордо промовив він.

— Вона ж тебе не любить.

— Побачимо...—йому далі, напевно, розмова подобалась, бо він виймав коробку папірос, пропонуючи кожному взяти не більше, як одну,—але це була велика щедрість.—Побачте, хлопці, нічого у вас не вийде. Дівчині скушно, а ви, студенти, вона любе всякі розговори, через те й ходе до вас. Та їй вже двадцять років. І вона хоче вийти заміж, а за кого вона з вас піде?.. Щоб жити з жінкою треба грошей.

Монтер був не такий дурний, як ми думали.

— Ми її не оддамо!

— Вона вас не питатиме.

В її присутності ми ставали дітьми, ніби це нас дужче прикрашало. Монька горів і щоразу пропонував дівчині поглядіти, яка йому гаряча рука. Я дивився мовчки, бо в той час забувалися всі слова—з мене був тоді більший мовчун, ніж з німого. Один тільки Вакула намагався сховати від Наташі свій справжній стан тим, що завжди суперечив їй, удаючи надзвичайно байдужу людину. Та коли Наташа несподівано виявляла прихильність до котрогось із нас, він, ніби, між іншим, виймав із кишені мідну копійку, а їх завжди було там кілька, і перекушував її пополам... Після цього ми незадоволено брались за підручники, а Вакула тихим і теплим голосом щось оповідав,—мабуть, казку, але якусь особливу, бо, як ми не прислухалися, жодного разу нам не пощастило розібрати її змісту.

— Нас тут троє! Не ти ж один із Наташею в кімнаті!..—казав сердито Монька.

Але це рідко коли помагало, бо він нас не хотів помічати, немов навмисне робив нас свідками нашої ж поразки. Та Наташі, мабуть, не хотілося нікого з нас втрачати: вона відходила од нашого товариша, як тільки він протягав руки, щоб її обійняти.

Кожен із нас мріяв про Наташу, щоб стати її чоловіком.

Жили ми надголодь. Поганий обід, що коштував дуже дешево, попадав у наш шлунок на тиждень раз і то не завжди. Гроші нас не любили, часто ні на віщо було купити чорного хліба і ми ходили тоді похмурі, лаючи Моньчиного дядька, що барився десь у Америці з присилкою солодкого густого молока у жерстяних коробках.

У такі часи кожного з нас можна зустріти на «толкучці», де ми продавали найновіше, що мали.

— Новое суконное... дешевка... раз в жизни случай...— кричав по-російському щосили хтось із нас.

Іноді траплялось, що й купували. І тоді із свіжими грішми, ми жили, забувши про вчорашнє і не думаючи про завтрашнє. Стіл увесь був заставлений рум'яними паляницями, які ми купували заразом на всі гроші, ніби боялись, що завтра буде голод. Найбільше хліба з'їдав Вакула. Тому ми під кінець, коли його зоставалось зовсім мало, замикали у скриньку надрізану паляницю. Здебільшого ми пробивались роботою. Коли хтось із товаришів кликав нас викидати вугілля з ваґонів або рити рівчаки, ми йшли,—але кому подобається така робота? Два-три дні, тиждень найбільше, ми гнули спину, а потім встромляли лопати і йшли за «рощотом». Узимку найбільша була скрута. У кімнаті однаковий холод, що й на дворі, газету, що затуляє у вікнах розбиті шибки, оддуває пронизливий

вітер, павутиння в кутку вкрито памороззю,—і ми всі цілий день ходимо, де попало, а ввечері збігаємось, нетерпляче, чекаючи темряви, щоб поламати ще цілі паркани, курятники та інші хлівці, обшиті сосновою шальовкою. Ми навчились одривати дошки так, щоб вони не рипіли. Для цього Вакула ніс обценьки і поночі пальцем намацував цвях... Щоб заплутати сліди, ми йшли до чужого двору, переходили глухий провулок, а там через паркан кидали дзвінкі заморожені дошки на цеглу, що стояла тут ще не за нашої пам'яти. Полум'я осяювало кімнату в кутку на наших очах втрачало свою красу павутиння, стіни парували,—ставало тепло, а червона розтулена паща круглої залізної пічки робила нас радісними.

— Коли кінчу,—починав розмовляти Вакула, млосно потягуючись усім широким і важким тілом,—і буду інженером, у мене в кімнаті завжди буде тепло. Тоді і одружусь. Ляжу на канапі і скажу: «жона, подай папіросу, там «посольські» на столі лежать, а сама, коли хочеш, їж шоколад,—він це говорив вдоволеним басом, ніби й справді лежав на канапі з «посольською» в зубах.

— А я справлю собі костюм... і знімусь у ньому,— казав Монька.

Ситі, одігріті теплом, ми балакали ліниво, не чуючи, як трясеться стіна од танців на хазяйчиній половині, забувши про те, що вранці всі переберемось до Вакули на ліжко.

Заснувши ми не помічали, як згасала пічка. Нап'явши ковдру, я прокидався ще вдосвіта. Було холодно. Мертве світло ліхтаря заморожувало ще більше кімнату. Даремно пробувати гріти руки біля холодного заліза!

— Посувайся, Вакуло.

Він слух'яно і, мені здавалось, не прокидаючись, одлазив до стіни, а я, як дитина до батька, притулявся до його

м'язистого тіла. Монька не барився. Через хвилину чулась його лайка, наполовину перемішана єврейськими словами, бо він ніколи не встигав встати раніше за мене,—а з краю було спати найхолодніше.

*

... Наприкінці зими в нашім дворі сталася переміна. До флігелю, з якого переїхав кудись у інше місце м'ясник, переселився провізор, але на цей раз не сам. Опівдні, біля фіртки спинився візник, а з драного, обшматованого фаєтону встала висока і трохи повна жінка. Вона була дуже вродлива. За нею ніс два коші провізор. Він був такий радий, що з кожним охоче спинявся на розмову і знайомив усіх із своєю дружиною, яка незнайомому дивилась спокійно в очі, ніби казала: «От бачите, яка, я».

На вікнах флігелю з'явились мережевні завіски, при всій охоті ніхто не міг роздивитись, що там робиться. Молода жінка не виходила нікуди. Іноді вдень, коли завіска одсувалась, крізь скло, виднілась її голова, нахилена над книжкою.

— Чи ти ба яка вчена! — говорили між собою жінки, спочиваючи після кухні, за балачкою на ґанку.

— Таким усякий зуміє бути. А от догоди чоловікові, вдягни, обмий, нагодуй дітей, винеси їсти свиням... Чи піде тобі тоді книжка в голову?

Вони сердиті були на жінку провізорову, може, тому, що сами не були такі вродливі, а, може заздрили її білим пухким рукам, яких не псувала робота.

— Що пані та...

— А ви бачили, як він біля неї: «Варусю, може тобі того? Золотце моє, може, тобі цього? — перекривляла провізора суха, з гострим носом, бліда жінка.

— Так за те ж вона до нього, що той лід... Мовчить, мовчить, а потім, як крикне. А він переляканий перед нею,— як стовп...

— Вони й не вінчались.

Увесь двір розмовляв тільки про цю жінку. Чоловіки, що досі зовсім не помічали сухорлявої низької постаті провізорової, тепер перші простягали йому руку. Він трусив зморщеним обличчям, показував золоті зуби, намагався теж бути таким розбитним, як і вони. У нього навмисне випитували до дрібниць все інтимне, а він нічого не помічав, одурманений щастям.

— Де ти її взяв таку?

— З Парижу виписав.

І більше нічого від нього не добились.

Де йому, такому старому й такому нікчемному пощастило дістати таку красуню? — він не казав. Жили вони інакше, ніж усі: обіди їм носила відкілясь стара служниця, в крамниці молода жінка не ходила, а їздила візниками, про яких тут, на околиці, згадували на Різдво та на Великдень. Провізор, мабуть, дуже любив, свою дружину, бо щоразу, вертаючись із служби, ніс під пахвою пакунки, зв'язані червоними або голубими стьожками,— ми знали що там цукерки.

Ввечері, як і перед шлюбом, приходили люди за «порошками». Про це, мабуть, не знала Варя. Раз вона, пішовши на город, побачила одного дідка, що, «нанюхавшись», як тут казали, щось бурмотів, лежачи на снігу. Це, мабуть, був якийсь безпритульний старець, бо взимку ніхто не ходив на город з його одвідувачів. Варя підвела й потягла його за собою, хоч він і одбивався. Вона була дуже сильна, коли дідок не схотів сходити по східцях, вона штовхнула його і викинула на ґанок, як подушку.

— Що це? — одчинив двері стривожений провізор.

— Він замерз би на дворі.

— Варусю, що з тобою? Куди ж ми його в хату? Він же брудний, нечесаний...

Справді, шапка злетіла з дідка, а без неї в нього став ще гірший вигляд. Він стояв, дивлячись тьмяними очима на жінку, яку він бачив уперше. Варя тупнула ногою і крикнула:

— Веди в хату!

Цього було досить. Провізор обережно, пучками, взяв за рукав старця, що на цей раз був слух'яний.

Всі чули суперечку, яка кінчилася перемогою жінки, бо після цього провізор уже кокаїну не продавав.

— Добрість свою показує,— промовила жінка, що йшла од басейну з цеберкою.

Я, побачивши таку, по-моєму, «смішну історію», оповів товаришам про чудну долю дідка, що мав би замерзнути на городі.

— Яка вона красива!—Задумливо сказав Вакула.—У неї такі великі очі...

Підібгавши ноги і схилившись на бильце ліжка, що стояло найближче до пічки, сиділа Наташа. Вона холодно прижмурила очі і спитала:

— Яка це провізорша?

— Прекрасна така, шкода тільки, що досталася такому дурневі! — Патетично прокричав Вакула.

Недовго після цього сиділа Наташа. Прощаючись, вона сумно і застережливо промовила:

— Глядіть хлоп'ята.

Що вона хотіла цим сказати? Невже ревнощі... Я вловив погляд, яким вона, немов, хотіла погладити Вакулу.

Цього разу Наташа, вийшовши з фіртки, перша покликала до себе монтера, що не вірив своєму щастю. Жвава, бадьора балачка поточилася між парою, яку ми ніколи собі не уявляли.

Книжки лежали на столі біля лямпи,—нам треба було готувати «зачота»,—одна з них навіть була розкрита, але

ні в кого не протяглась за ними рука. По паперу, на якім початого було проекта парового возика, лазив тарган, безглуздо махаючи чорними шелестливими вусами. Соснові дошки, зірвані напередодні, з пострілами викидали жарини на брудну підлогу. Ми дивилися на пічку так, ніби там взялась попелом остання надія. Велике руде волосся впало Вакулі наперед, затуливши мало не на половину обличчя,— розмашливим жестом він завжди одкидав його назад, але тепер, мабуть, забув про це. Його навіть не приваблював запашний свіжий хліб, що лежав недалеко від лямпи. Чорні задимлені стіни одбивали непорушні розпливчасті тіні Чайник на пічці парував,— був і сахарин, але сором було порушити задумливість.

— Хто йшов останній? — раптом крикнув Вакула.— Ти, Монька, завжди кидаєш двері, без лакеїв не обійдешся.— Потім він погасив лямпу і ліг на ліжко. Доводити йому, що нам треба світла, даремне було,— Вакула дуже не любив, коли з ним сперечалися.

У темряві ми теж постелилися.

— Хлопці, почули ми голос нашого товариша,— виходить, що Наташа когось із нас любить. Це ясно! Чому б вона тоді ходила і... ревнувала навіть до слова. Але хто з нас найбільше підходить їй за чоловіка? Ти, Монька, еврей, а Наташа хоч і каже, що не вірить ні в якого бога, проте, ходить на Великдень не в синагогу, а до церкви...

— Це брехня! І я до синагоги не ходжу і вона до церкви ні.

— Не перебивай... Хай це брехня... Та воно таки, справді, брехня. Відкіля це я взяв? Але вона тебе не схоче однаково; не через те, що ти дурний, а просто ти не робочий чоловік,

— Мій батько слюсар.

— А ти слюсар?

Монька змовк.

— А ти,— продовжував Вакула, звернувшись до мене,— дуже молодий, не виспів ще... Тобі треба соку набратись... Отже, випадає жеребок мені. А я, їй-бо, не хочу женитись, хоч мені вже й тридцять... Що ж робити, хлоп'ята, га? А оженитись би треба комусь. Тоді б іншим двом легше жилося; дивись, нема їсти, прийшов пообідати,— вона одержує шістдесят карбованців, а це ж гроші! Шкода дівчини, коли попаде тому придуркуватому монтерові. На віщо вона йому? Живе ж без неї...

Ні до чого ми не дійшли.

Наташа не прийшла і на другий, і на третій день. Вона немов забула нас зовсім. У кімнаті стало брудно. На підлозі наросли цілі бугри грязі, а в чашках та блюдцях, що стояли немиті на столі, цілий день лазили жуки.

— Може, вона захворіла?.. Може, вмирає...— Це сказав мрійливим тоном Монька. Він був сумний і через відсутність Наташі, і через те, що не склав «зачоту».

— Пішов би одвідати, може? — насмішкувато промовив Вакула.

— Звісно, треба піти.

— Та чого ж ти баришся? То ж вона он ходить.

Хоч було темно, бо ліхтарі ще не світили, проте, ми впізнали у парі, що здавалась закоханою, монтера і Наташу.

— Забудемо її хлопці! — промовив Монька, але в його словах чулось, що сам він дуже нудьгує.

*

У тім, що трапилось далі, я нічого не розумію. Ще вдосвіта я прокинувся, бо Вакула, який обережно переліз через мене, придавив своєю ногою Монці живота,— розпачливий крик і збудив мене. У кімнаті засвітилась лямпа, почувся стукіт і шум, курява стояла така, що я, хоч

і вкрився з головою, увесь час чхав. У руках Вакули опинилась лопата, потім мітла, він щосили бив ними підлогу, лаявся і посміхнувся тільки тоді, як улігся пил. Наш товариш зник на цілий день і прийшов увечері, обмазаний вугіллям, як кочегар, але він не сів з нами балакати, а сердито крикнув, щоб ми змовкли. До пізньої ночі він сидів над розбитим, замацаним підручником механіки, одриваючи очі, щоб глянути на стіну, де немов би написані були усі формули. Ми з Монькою жаліли за тим життям, що було досі. Нам бракувало жінки, її голосу, рухів, погляду, але піти на поклін до Наташі ми не наважились, бо вважали такий вчинок за негідний нас. Розвіювати нудьгу роботою не було рації, це довів нам Вакула, що удавав з себе сердитого і ні з ким не розмовляв.

Коли я і Монька побачили, що Наташа не дуже дорожить нами, ми мимоволі звернули увагу на Варю, що своєю красою зменшила наше нещастя. «Їй нудно самій,— так думали ми,—провізор цілий день на посаді, нікого біля неї нема, хіба ніхто з нас не зуміє її розважити?» Тому і я, і Монька, сами напрохувалися бігати їй за папіросами до крамниці чи за хлібом до пекарні, коли зустрічали Варю з кошиком. А це траплялося дуже часто, бо Варя палила багато. Непомітно ми познайомилися ближче, задовольняючи свою нову пристрасть цими дрібними послугами.

— А чому ваш товариш ніколи не покажеться мені на очі? — спитала раз вона. Це запитання вразило нас,— ми досі були такі щасливі без Вакули.

— По-правді кажучи, він, як вовк... Нічого особливого в ньому немає... Я це по-товариському... Бо то він зовні тільки такий, а справді, він не дуже й розумний...

— Та я це спитала аби спитати,— посміхнулась Варя. Вакула помітив, хто нас зацікавив.

— І охота вам, хлопці, лакеями бути...— сказав він, показуючи цим, що глузує з нас.

— Ти заздриш, голубе,—от і все!

— Заздрю? Ну, побачимо...

— На віщо ти сказав йому так? — спитав я Моньки, коли Вакула заснув.

— А хіба я його боюсь?

... У суботу, коли мешканці нашого двору прийшли з роботи, приїхав продавець вугілля.

Під дашком, недалеко від фліґелю, стояла іржава вагівниця. Тільки тепер про неї згадали, бо кожен хто купував паливо, хотів зважити сам, не довіряючи розвозчикові. Звичайно, в цій події не було нічого особливого, коли б вона не мала несподіваних наслідків. Завжди після того, як порожній важкий віз торохтів по снігу в напрямку до воріт, чоловіки з двору сходились позайматись гімнастикою, як вони казали,— підіймати пудові та двопудові гирі, щоб показати свою силу. Кожен удавав із себе найсильнішого, але зрівнятися з візником, що міг однією рукою підіймати двопудовика вище за голову, ніхто не міг. Цих розваг цурався Вакула. Він навмисне вголос казав щось презирливе до гурту, а коли пропонували і йому показати свою силу, він повертався спиною. Нам сором було, що нашого товариша не безпідставно називають хвальком. Але на цей раз прийшов і він. З його вуст не сходила мовчазна і зневажлива посмішка,— вона тільки змінювалась залежно від того, хто брався за гирі. Провізор спробував підійняти вище за голову пудовика, але не осилив і його,— всі зареготали. А Варя, що стояла осторонь, почервоніла і стала кусати губи.

— Не задавайся, браток, коли не вмієш,— сказав Вакула, дивлячись в обличчя провізорові, що безглуздою посмішкою хотів змити сором.

— Ти не вмієш, так і не берешся...— зухвало кинув візник.

Всі, крім нас, глузували ще дужче з нашого товариша, ніж з провізора. Варя, примруживши очі (вона була трохи близькозора), дивилась на спокійного Вакулу, що й досі стояв на місті. Для нас була ганьба в тім, що Вакула боявся візникової сили. Монька штовхав його під бік, але він одводив поволі його руку набік. Коли я випадково глянув на Вакулу, то побачив, що він упертим і трохи ласкавим поглядом дивиться на провізорову дружину. Жінка почервоніла ще дужче... І тоді наш товариш труснув головою і сміливо підійшов до вагівниці.

— Ну, дивись же, чахотко нещасна, — крикнув він на візника.

Вакула взяв по двопудовій гирі в кожну руку. Він спочатку поторсав їх, ніби хотів розпалити цікавість жінок та чоловіків, що й без того ожили.

— Нічого він не покаже, ходімо додому! — сказав провізор дружині, нарешті помітивши, що й тепер на неї дивиться Вакула.

— Іди, як хочеш, а я постою,— відповіла вона.

— Хоч би не осоромив,— думалось мені. Та даремно я боявся. Гирі, слухняні в Вакулиних руках, піднялись на рівень плечей, підскочили ще вище,— почулось, як хруснули кістки та м'язи. Одна гиря впала, а друга залітала круглою чорною кулею з руки в руку щодалі швидше,— на наших очах у повітрі розтала дужка. Натовп поточився назад. Вакула стояв, трохи схилившись наперед і якось зігнувшись у плечах. Шапка упала, догодливий хлопчик враз підняв її,— і в цю хвилину, я певен, на його місці це зробив би кожен.

Витираючи чоло рукавом та пригладжуючи волосся, що горіло на сонці, Вакула посміхався.

— От і студент...— сказав хтось із натовпу.

— Не думав і я,— промовив візник.— Страшна, брат, у тебе сила.

Провізор узяв за руку свою жінку і пішов до фліґелю. Інші теж розійшлись. Зосталися ми самі.

— Молодець ти! — промовив весело Монька.— Хай наших знають.— Можна було подумати, що він сам так грався з важкою гирею.

— Не радій, бо, може, я й справді тобі заздрю.— Одповів Вакула.

Після цього дня поведінка його круто змінилась. Робота забулась, книжки припали пилом, у кімнаті став бруд, тільки він сам тепер щодня голився. У понеділок, коли провізор був на роботі. Вакула сміливо і не вагаючись зайшов до фліґелю.

— Бач, що надумав! Стривай, як його зараз виставлять відтіль,— сказав Монька.

Але ждати довелося довго. Ніякого сердитого голосу, що його ми чекали з хвилини на хвилину, не виходило із сонного фліґелю.

— Як ти думаєш, чого він туди пішов?

— Може, його покликано?

— Навіщо він кому здався...

Через години три Вакула вийшов. Коли ми його спитали, за чим ходив, він весело одповів:

— А яке вам діло хлоп'ята?

Ці чудні візити не припинялись і в наступні дні. Часом нам здавалося, що Наташі не існувало зовсім, що жартівлива мрія молодости принесла нам її ві сні. Монька хотів і на цей раз схитрувати, побіг був до неї, таємно від усіх. Я потім узнав, що він злорадісно оповів їй про чудне повождення Вакули, але вернувся з гіршим настроєм, ніж ішов, бо дівчина сказала йому:

— Не терплю донощиків.

Вакула, хоч вибирав ті часи, коли в дворі було пусто, а в вікно ніхто не виглядав, але всі знали, коли він буває у Варі. Знаходилися самовидці, які заприсягалися, що бачили, як він її цілував. Ця чутка тепер і мене, і Моньку обурила— ми ніколи не сподівались, що хтось із нас зрадить Наташу.

Почав танути сніг, у рівчаках трамвайних рейок заблищала вода. Цілими днями наш двірник ломом одбивав важкі, міцно спресовані ногами, грудки снігу, які забирали підводи ломовиків.

У кімнаті стеля набрякла, як грозова хмара, і не барилася з водою: шпаруни, м'які, брудні, падали нам, сонним, на голову.

І в такий весняний день, коли кожен проклинав погоду, фіртку одчинила низька баба. Вона ще раз подивилась на ворота, де було прибито нумера, потім, не вагаючись, зайшла у двір. Я сидів на ґанку, зашиваючи комір, який мені підчас боротьби порвав Монька.

— Тут живе провізор?

Війнуло огидливим смородом горілки. Баба це спитала хрипким голосом, хитро дивлячись на мене. Вона була вже стара, але на старість губи її стали ще товщі, ніби їх хтось навмисне вивернув. Сиве, попелясте волосся випадало з драної хустки на плече, облямовуючи брудне вухо, яке їй надавало ще хитрішого виразу. Вона була п'яна, але до горілки, мабуть, звикла здавна, бо стояла на ногах міцно, вгрузши черевиками без панчіх глибоко в землю. Видно було опухлі ноги із синіми і товстими, як мотузки, жилами.

— На біса тобі провізор?—сердито спитав я.

— Хе-хе...—спробувала вона засміятись.— Не лайся, синку, скажи мені, і я піду.

Щоб здихатися цього огидливого створіння, я показав на фліґель. Вона пішла, насилу витягаючи ноги з багна, і щось бурмотіла про себе.

— Справжня відьма! — подумав я.

Біля ґанку вона поставила свій ціпок, по-хазяйському об нього обчистила грязь і тоді тільки застукала у двері. Чекаючи, поки одчинять, баба сіла на східці, задумливо перебираючи бахрому ганчір'я, що звисало з кофти.

— О, боже!—простогнала Варя, показавшись у дверях.

— Хе-хе... Не лякайся, голубонько... люди свої... Ти тут баринею живеш, а про мене й забула...— стара глянула на Варю, що зовсім зблідла.— Хе-хе...

Зубів наполовину в роті не було, тому це «хе-хе» свистіло, шипіло, глузувало, лякаючи Варю.

— Чого вам треба від мене?

— Нічого, нічого, голубонько! Прийшла на тебе подивитись, порозмовляти, а ти втекла, не сказавши, куди і в гості приходити... Хе-хе... Боїшся ти мене.

Із хати вийшов Вакула; він сказав щось на вухо Варі, яка була дуже стурбована,— забувши, що вони не самі, вона назвала його на ти.

— Покинь мене, йди!

— Так ти тут зовсім добре живеш... Не нудьгуєш... Вже і провізор тобі не до серця,— прошипіла баба.—А я була на кладовищі... По ділу зайшла туди... І на могилу подивилась...

— Мовчіть!

— Та й боязка ти яка... А я й досі згадую... Ловка ти: так усе чисто і пальців не знати.

— Може б ви зайшли у хату,—-вже спокійніше сказала Варя.

— Та де там! У тебе чисто: грязі нанесу... Ти мені винеси трохи грошиків... я й піду собі... Не рада ти такій гості, по очах бачу.

— У мене грошей нема. У чоловіка.

Варя говорила тихо, її ледве можна було розібрати, вона кидала на мене збентежені погляди, немов просила, щоб я пішов у кімнату. А я навмисне нахилився над сорочкою, удаючи, що нічого не чую. Бабі моя присутність, мабуть, була до речі, кожне слово вона вимовляла якнайголосніше.

— Ну, тоді підожду, посиджу: спішити нікуди.

Вони сідили мовчки до приходу провізора. Баба писала щось по грязі ціпком і була зовсім спокійна, а Варя кусала губи, інколи з ненавистю зиркаючи на свою гостю. Коли фіртка рипнула і в ній показався провізор, по обличчі баби пробігла якась єхидна думка. Він розібрав, мабуть, ще здалеку, хто до нього прийшов; неголене обличчя, хоч і скривилось, але за п'ять кроків до фліґелю знов стало радісне.

— Драстуйте!—він протяг жебрачці руку перший.— Ходімте до хати. Поїсте, вип'єте трохи.

— Ти хитрий!—сказала баба.—Їсти я не буду... хіба тобі довго...

Вона думки не доказала, бо провізор силоміць потяг гостю до фліґелю.

Увечері я оповів Вакулі слово-в-слово підслухану розмову. Тоді і він став щиріший.

— Варя, хлоп'ята, нещасна жінка... Вона була і в «домі», і по вулицях ходила...

— Та що ти? Хіба б провізор, такий чистенький і гидливий, одружився б з нею?

— Це зветься коханням, хлоп'ята... Але ж вона була заміжня. Вона часто оповідала мені про свого першого чоловіка, який узяв її просто з вулиці. Вона показувала мені шрам на руці од ножа, який раз кинув до неї чоловік... Ох, і бив же він її!

— Хіба вона з ним розвелась?

— Та ні,—якось неохоче сказав Вакула,—він помер. Захорів чи що... І добре зробив, хлоп'ята.

Отже, в цій шабльонній історії, що ніби мала з'ясувати все, що досі для мене неясно було, я побачив ще більше таємниць. «Як так помер чоловік»?—думав я, задаючи собі це безглузде запитання, немов досліджував смерть безсмертного.

«Яке право мала баба вимагати грошей?» Жебрачка у моїй уяві ототожнювалась з образом хазяйки «дому». «Чому Варя живе з провізором, якого зовсім не любить?» Ці всі питання мучили мене, але через те, що я в той час все огортав таємницями і в усьому їх шукав, моїм словам ніхто не надав значення.

Коли Вакула оповідав неохоче життя Варі, я почував, що він щось од нас ховає. Мої думки перебив Монька.

— Що ти, Вакуло, робитимеш, як провізор довідається?

— Та він, мабуть, уже знає... Він, брат, Варки боїться як чорт ладану.

— А Наташу ти забув?

— Яке мені діло до неї...—Але, сказавши це, він поквапливо додав: - тільки знайте, хлопці, що я Варі не люблю... дуже розпутна вона.

Події самі викрили ту таємницю, яку мені хотілося так узнати. Жебрачка прийшла знову через день після першої візити. На цей раз вона ледве стояла на ногах. Хустки на голові не було, кофта розстебнулась, спідницю, мабуть, хтось хотів обірвати, і вона волочилась по землі, вбираючи грязь. Був святковий день. На ґанках сиділи, лущивши насіння, всі мешканці нашого двору. Вони, як червоні весняні жучки, повилазили із своїх нор погрітися на сонці.

— Як живеш, голубонько?—крикнула баба до Варі, що сиділа біля провізора...—Не одкупилася ти від мене,—бачиш прийшла... Пропила я грошики...

Провізор швиденько зняв пенсне, заморгав очима, ніяково зиркаючи на сусід.

— Зайдіть, тьотю, до хати,—насилу промовив він.

— Не проси, не кланяйся... Обридло мені моє життя. Увійду хіба до тебе хазяйкою. Не показуй мені золотих зубів, не залякаєш!

Баба стояла посеред двору, з гордістю поглядаючи круг себе, немов усі люди тут залежали від неї. Візник, що завжди любив утручатись у чужі справи, підійшов до неї.

— Ви, тітко, не кричіть, а розкажіть, що, як і до чого.

— Не слухайте її—вона п'яна!—пронизливо крикнув провізор.

— Правда твоя, п'яна я! Коли б твереза була, духу не хватило б.

— Геть!—крикнула в розпачі на стару Варя і відразу затулила обличчя руками. Вона захлиналась од сліз, плечі сіпались,—її стало шкода не тільки мені самому, бо й чоловіки, дарма, що їхні жінки сиділи тут же, не розуміючи її хвилювання, підійшли втішати. Вакула похмуро, міцно стиснувши губи, дивився на бабу. Чомусь він учора не пішов до Варі.

— Так кажіть же, тітко,—сказав візник.

— А ти хто такий? Чого тобі від мене треба?—баба ткнула його палицею в живіт, забруднивши чисту святкову сорочку.

Всі дивилися на Варю. А вона раптом випросталась, одірвавши руки од обличчя. Провізор, передчуваючи щось недобре, спробував її втримати біля себе!

— Не муч, хоч ти мене,—почули ми.—Ну, кажи ж, кажи,—звернулась вона в розпачі до старої. Але баба,

витріщивши очі, і, не сподіваючись, мабуть, цього, мовчала.—Не хочеш?.. Тоді я сама скажу.

Зляканий провізор скочив з ґанку і стурбовано побіг до дружини.

— Господе, що з тобою, Варю? Вона збожеволіла. Покличте лікаря.—Але ніхто не повірив йому. Тоді він, стурбовано озираючись, забігав круг жінки.

— Ви не слухайте її!—раз-у-раз казав він.

— Ходімо хлопці! Нам нічого тут слухати!—промовив Вакула. Неохоче ми пішли за ним, серце мені стискалось од плачу Вариного, що, захлинаючись, намагалася щось сказати. Уже в кімнаті ми чули, як вона щось кричала, але через стіни не можна було розібрати жадного слова. Та я б сам не впізнав її голосу...

— Рано чи пізно це мусіло статись.—Сказав Вакула.

— Що?

— Подивись у вікно.

З воріт, розкидаючи грайливі весняні бризки, вийшли: баба, Варя і провізор, що закотив комір і насунув низько на очі шапку, щоб його ніхто не пізнав. Вони йшли окремо один від одного, як чужі, і не оглядались на двох міліціонерів, які ступали слідом за ними просто через калюжі. Варя сховала руки в кишені пальта, ніби їй було холодно. Вона і досі схлипувала, здригаючись усім тілом. Дійшовши до стовпа, баба почала одбиватись і лаятись, але міліціонери взяли її під руки і потягли за собою силоміць.

— Завіщо це її?—спитав Монька.

Але Вакула не відповів нам, хоч ми бачили, що він знає. Потім у дворі злорадісно мені розказали баби, що Варя отруїла свого першого чоловіка. Вона виказала і провізора, що дістав їй мишаку. Спочатку для всіх неясно було, яке відношення мала до них жебрачка, але потім

виявилося, що самої отрути хорому чоловікові, який ще лежав на ліжку, не хотів давати ні провізор, ні Варя.

... Спорожнів фліґель. Жінки не підглядали у вікна і вечорами в нім було темно. На дверях червоніли великі печаті, бо ніхто з хазяїнів не вертався.

Того ж дня до нас прийшла Наташа. Монтер тепер знову ішов за нею оддалік, зідхаючи, як і раніше.

— Ну, що, перебісилися, хлоп'ята?—спитала вона, дивлячись на Вакулу.

І в кімнаті знову стало весело, тепло—ми сміялися і дивилися на її дрібні кучеряшки, коли вона підмітала підлогу.

На прощання Наташа протягла нам, як і колись, теплу невелику руку, але просила нас, щоб її провів сам Вакула.

— Пам'ятаєте, що я вам казав?—промовив він.

І тієї ночі ми не спали, думаючи про те, чому Наташа вибрала Вакулу. Він був дуже гордий з цього.

— Я ніколи не помиляюся,—казав він.—Доведеться одружитися, нічого не зробиш! Тільки я вам по секрету скажу, хлопці,—я кину її, коли кінчу,—захлинаючись од сміху і, ковтаючи слова, сказав, повернувшись, Вакула. Не подобався він нам тієї хвилини.

Монька і на цей раз доніс на нього.

— Він задається і бреше!—відповіла Наташа, посміхаючись.—Бо я ж знаю, що він мене любить.

Через три дні Вакула забрав од нас свій кошик, торбу з книжками і з того часу з нього став одружений чоловік.

... Так кінчається молодість.

ЛИСТ ДО ДРУГА

Мій друже, Ромо! Чи пам'ятаєш ти, як ми з тобою зустрілися на селі? Я мав їхати вчитися. Ти сказав моєму батькові, що залізницею зараз не проїдеш. Була возовиця. Батько запряг єдину конячку, посадовив на передок брата, а мати зав'язала у вузлик і пшона, і соли; крім усього іншого, навіть дала маленький казанок. Виїхавши за ворота, я довго ще чув, як голосила мати. Ми запалили. Запалив і брат, що йому скуб за це батько вуха. За возом біг маленький пес, висунувши блискучий малиновий язик. Я до того часу ще не був у великому місті. Ти мені оповідав про Харків, твої слова підпалювали мій мозок, що на тремтливому вогні фантазії малював надзвичайні мрії. Ти своїми оповіданнями, часто цікавими, скорочував подорож. Дороги ми не знали, через те блудили і їхали аж три дні.

На піскуватій непривабливій рівнині я вперше побачив місто, закутане димовим, легеньким, синюватим серпанком. Уперше мені затремтіло серце, захопився дух. Що ж буде далі? Ти лише посміхався. Я поцілував брата, дав йому махорки на дорогу, а сам з тобою з торбинками за плечима рушив уперед. Ти згодом дав нести мені свого кошика, щоб тобі вільніше було оповідати. З мене котився піт, але я мовчав і слухав. Коли ми дійшли до міста, і тобі зустрілася якась невеличка крамничка, ти взяв мої п'ять карбованців, щоб у мене не витягли їх злодії. Але їх незабаром, здається, витягли в тебе, встиг ти купити коробку гарних цигарок та плитку шоколяду, об яку я ледве не поламав зубів.

Було ще рано, принаймні, для міста. Мені з цього трохи дивно було, бо у нас встають, коли ще сонце не сходить, а тут, як ми проходили базар, то й там не було людей.

Підійшли ми до невисокого червоненького будинку. Дві години сиділи, чекаючи, поки прокинуться твої знайомі. Ти встав із клунка, де лежав мій хліб, коли побачив, як якась жінка вийшла із фіртки відчиняти віконниці.

— M-me Торгакова! Це ж ви? Здравствуйте!.

Ромо, Ромо! Як на тебе подивилась m-me Торгакова. Я б злякався на твоєму місці. Але ти здивовано скрикнув:

— Хіба не впізнаєте? Шановна, дорога, m-me Торгакова!

— Пізнаю. Чого вам треба? У мене й без вас три роти.

— Ах, m-me,—ти тоді, Ромо, захитав головою,—ви ж дивіться.—Ти показав великим пальцем на мене. Далі ти говорив пошепки, нахиляючися до вуха своєї знайомої. Я помітив, що вона почервоніла, посміхнулась. А зрадник вітер доніс на своїх крилах до мене кілька слів. Ти брехав, Ромо, кажучи, що я привіз із собою багато грошей і що в мого батька є свинячий завод.

— Здравствуйте. Як вас звуть,—звернулась до мене m-me Торгакова,—Мартин? Ну, заходьте до хати.

Зайшли. M-me Торгакова повела нас через брудну смердючу кухню в якусь кімнату-не-кімнату, хлів-не хлів, де не було жадного вікна, а єдині двері були забиті паличками, на яких сушилися ковдри з шматками бавовни та ганчірки; внизу дверей були маленькі дверці. Увечері того ж дня я довідався, що тими дверцями входила коза

з козенятами. Вони так жалібно й ніжно мекали! Я поклав свої речі в куток, ти свого кошика примостив десь у справжній кімнаті. Цілий день було нудно сидіти, і я пішов гуляти. Спинявся біля кожної вітрини, з жахом дивився на автомобілі, що налітали немов би то зовсім на мене, з острахом оглядав гарно одягнених людей, які й мали тільки робити, як я вирішив, що гуляти чи, правдивіш, бігати цілий день. Зідхаючи, я проводив терпким поглядом кожну жінку.

Уже недалеко від дому я став біля одного свічада, що було просто коло тротуару. Справді, який я гидкий! Мої чоботи були великі й проклята онуча витикалася із халяви. Моя куртка, перешита з батькової чумарки, кидалася навіч своїми різнокольоровими латками, як ковдра, зшита з лоскутів. На моїй голові був широкий бриль, яким я так гордував у себе на селі. Я сам його сплів навесні.

Із сумом я залишив свічадо.

Коли я прийшов додому, ти, Ромо, мене вилаяв, бо ласі кози прогризли торбу й над'їли хліб. Потім ти став ласкавіший і попрохав у мене останні три карбованці, сказавши, що ти мені їх віддаси, поступивши на посаду; а посад першого ж дня, за твоїми словами, запропонували тобі чи не цілий десяток і лише черга була за тобою, треба було часу, щоб подумати, яку краще взяти.

Того ж вечора вилаяла мене й хазяйка. Я, якщо ти пригадуєш, лягаючи спати, побачив під стелею сіно. Я думав, що гостинна m-me Торгакова це спеціяльно для нашої постелі там повісила. Не довго думаючи, я сіно зірвав і постелив. Було приємно лежати. Я заснув. Розбудив мене гомін. Наді мною стояла хазяйка, од серця їй аж живіт сіпався, а трохи позад неї стояв ти, Ромо,—в тебе тремтіли безгучно від сміху губи. Не сміялась тільки коза з своїми дітками, вона чудно висмикувала сіно з-під

мене та інколи задоволено мекала. Сіно це, як мені з'ясувала хазяйка, вона купила на базарі, купила недавно і заготувала на зиму. Як цього кози не знали?

Другого дня мені вранці хазяйка дала дві цеберки наносити з басейну повну діжку води. Я почував себе так бадьоро, що побіг до басейну й майже бігом приніс цеберки. Але ця моя поквапливість розгнівала хазяйку! Річ у тому, що я її застав біля моєї торби. Звичайно, я не сказав нічого. Лише, коли вона пішла на базар, я найголовніше з харчу поховав у хліві між дровами. Несучи останні дві цеберки, я нагнав біляveньку повненьку дівчину. Вона була в білих черевичках, в тендітних білих панчохах, що красили так ноги. В двір ми ввійшли разом.

— А ви хіба в нас живете?—спитала вона.

— Тут,—почервонівши, промовив я.

Дівчина презирливо оглянула мене з ніг до голови. На обличчі вона спинила довгенько свій погляд, і я помітив, як презирливість зникла; вона навіть посміхнулася:

— Учитись приїхали?

Я кивнув головою. Вона пішла, а я дивився вслід. Потім ми випадково зустрічалися, вона щось питала в мене, а я щось відповідав. А одного разу, як ти, Ромо, стомлений від шукання посади, заснув, я взув твої ботинки, почистив їх, надів твою блюзу, зав'язав твою краватку, зачісав своє чорне густе волосся й вийшов на двір через козячі дверця.

На щастя, в твоїй кишені були дрібні гроші з моєї троячки. Білява повненька дівчина чекала мене біля фіртки. Ми пішли в сад, де росло лише три сухотних осики. У саду було багато людей, вони ходили подвоє і в темних закутках цілувалися. Моя знайома була цікава людина! Як ми проходили біля буфету, вона з приємним сміхом питалася, чи мені подобаються тістечка.

Ромо, на другий день ти здивувався, що твоя кишеня за ніч спорожніла. Ти лаявся, а мені весело було. Зося (так звали ту дівчину) тієї ж ночі пестила моє волосся, цілувала мої губи, подовгу дивилася в очі. Вона, мовчазна й жадібна, притискувала мою голову до своїх грудей. Сиділи ми тоді, мабуть, над кімнатою, де ти безтурботно спав з милими козенятами. Батьки Зосині жили влітку на дачі, за містом, сестра старша поїхала до тьоті. У трьох кімнатах з килимами, з калачиками на вікнах, із старенькими, але чепурненькими, меблями, ми були вдвох. Моє піднесення зробило мене розумним, веселим, сміливим. Я, до нестями регочучися, притискував м'який стрункий стан дівчини. Ромо! А який світ у кімнаті був гарний. Тоді я догадався, що елексиру ніякого не треба шукати, елексир—повітря. Воно живило мене, його я набирав повні груди.

Як потім виявилося, Зося мала на другий рік теж вступати до інституту. Через кілька днів приїхав її батько—вусатий інженер, він не міг фрази сказати без «дескать». Я його відразу зрозумів—він захотів, щоб, я готував його доньку. Мене запросили на гору, до інженера. Зося підійшла й таємниче сказала:

— Це все я.

Важко стукаючи підборами, крутячи однією рукою вуса, ввійшов батько. Він почав спочатку екзаменувати мене. Іспита я склав, від задоволення інженер витер свою лисину хусткою. Потім почали торгуватися. Я виторгував снідання й обід. А хіба цього мало?

Але лекції мали початися через два тижні, бо батько хотів, щоб доня погуляла. Він попрощався зо мною, не подаючи руки. Говорили ми з ним у кухні, він, напевно, був іншої думки про мене, ніж доня, і, мабуть, боявся, щоб я своїми чобітьми не зіпсував килимів.

Але до занять, за ці два тижні, хазяйка, m-me Торгакова, зовсім іншими очима стала на нас дивитися. Поперш, вона до мого прізвища додавала «господін», а коли сердилася—«товариш», потім вона ці знаки пошани забула. Вона навіть стала в'їдлива, обридлива, нагадуючи про порося, що нібито мав прислати мій батько із свинячого заводу. А одного разу обізвала при тобі, Ромо, мене злодієм за те, що я взяв окраєць хліба. А що ж я мав діяти? Мені хотілося їсти. Не міг же я прохати милостині в Зосі. Соромно. Розмовляючи зо мною, m-me Торгакова заплакала. Мені шкода її стало, перед тим я бачив, як вона несла на базар кофту. Ти, Ромо, від жалю теж її втішав, ти говорив, що озолотиш усіх, коли, нарешті, тобі дадуть стільки утримання, скільки ти захочеш.

M-me Торгакова почервоніла.

— Дурите ви мене,—вона була харків'янка, через те додала,—ракли.

— Навіщо лаятися?—сказав ти, мій друже, образившися.—Чого ж ви хочете? У твого батька є свинячий завод?

Це питалося в мене. Звичайно, є, хіба б я став брехати! Але хазяйка презирливо захитала головою.

Вона свої наміри здійснювала чудесно. Раніше я щодня прибирав нашу кімнату, вичищаючи «все» лопатою. Але після цієї розмови лопата зникла, а кози, яких раніше на ніч прив'язувалося, гуляли всю ніч по нас і по нашій постелі. Я дуже розсердився, прокинувшися серед ночі: біленькі й гарні козенята, жували мені сорочку, а стара коза, шукаючи хліба чи чогось іншого, розкидала книжки.

На другу, на третю ніч ми не могли спати. Сон боявся заходити в кімнату, де жили рогаті істоти.

Ти, Ромо, сердитий встав уранці. Ти цілу ніч не спав. Тобі очі позеленіли, на бороді, що давно вже не голилася,

почіплявся пушок, що невідомо відкіля взявся, бо ми спали не на подушках. Ти довго думав. Я кілька разів озивався до тебе, але ти не відповідав. Потім ти вдарив себе по чолі, і тобі в очах відбилося сонце. Ти не сказав мені нічого; мовчки, але бадьорий і радісний, ти пішов до m-me Торгакової. Через стіну я чув:

— З усіма святими, m-me Торгакова!

M-me Торгакова щось нерозбірливо пробурчала.

— Нарешті, ми звільним вашу кватирю. Сьогодні перший день моєї служби інтересам держави. Я лише вчора навмисне мовчав про це. А моєму товаришеві вже батько вислав справжнє йоркширське порося. Да, да...

Потім ти вийшов і пішов на гору.

Крім сім'ї інженера, на другому поверсі жила кондукторша. Її чоловік помер ще задовго до нашого приїзду. У неї було двоє дітей, що з них одно вперше сказало «татко», коли побачило дешеву дубову труну, а в ній свого батька. Кондукторша цілими днями бігала клопотати про пенсію, яку їй, кінець-кінцем, призначили. Жила вона в одній світлиці з трьома поверхами ікон у кутку, та ще мала кухню. Я бачив цю кімнату, коли мене посилала m-me Торгакова по сіль. Стіни були вибілені і в двох місцях оздоблені листівками різдвяними та великодніми з жовтими курчатами, що вилуплювалися з яйця, та з зимовими дідами-морозами. Над вікном висів краєвид Києво-Печерської лаври з богородицею на небі. Біля дверей стояло чисте ліжко, застелене ковдрою з сатиром і німфою. На ліжку ніхто не спав, воно стояло в світлиці для краси.

— Іди сюди!—покликав ти мене згори. Коли я підійшов, ти поклав палець на вуста, а потім посварився.

З цього дня почали ми жити в кондукторші. Спали ми на підлозі в світлиці. Я й досі не знаю, яке сказав ти чарівне слово цій довірливій жінці. Я знав, що ти чарівник. Ти виходив пів на десяту на посаду, а приходив точно пів на п'яту. Цікаво, де ж ти ходив сім годин? Мені сумно було одному, я з нудоти прочитав засмальцьовані «житія святих», єдину книжку, що була в кондукторші. Зосю забрав батько на дачу, приїхати вона мала лише через тиждень. Ми з нею попрощалися ніжно, заразом сказавши, що один одного кохаємо. Кожний день приносив сумну звістку. Прокляті гроші давно вже зникли. Мій шлунок незадоволено бурчав щоранку. Лише коли повертався з гулянки ти, Ромо, я непомітно, взявши сала та пшона, виносив казанок на пустир, що був за нашим двором. Твої спритні руки діставали десь картоплі, і ми варили куліш. На паливо йшли задні стінки сараю та сусідські паркани. Та незабаром вийшло все пшоно. Два дні я не їв нічого, а на третій день непомітно взяв із кошика m-me Торгакової хліба, коли вона повернулася з базару. Але я не крав, я думав при першій нагоді повернути їй вдесятеро більше. Хліб—а його було чимало—ми з'їли за раз.

— Ну, як далі?—спитав я, коли знову захотілося їсти.

Ти, Ромо, проспівав уривок із шабльонної непристойної пісні. Мене це образило. Я розсердився.

— Ти моє все проїв! Гроші ти подівав десь мої! Я тебе привіз сюди. Де ж твоя совість?!

Ти мовчав. Я встав. З тобою більше не хотілося говорити. Вирішив їхати додому. Навіщо мені інститут, коли я здохну з голоду? Я ясно уявляв нашу хату.

Тепер вечоріє, напевно, привезли останній віз снопів і вивершили скирду. Сестра простеляє рядно за хатою. Сідають вечеряти.

Я йшов вулицею, де смердів дим перегорілого вугілля з паровозів, що сновигали на станції, мені вчувався смачний запах боршу, що переслідував і гонив до вокзалу.

«Може, кого побачу знайомого та позичу на квиток“,— думалось мені. Обшукав увесь вокзал і, кінець-кінцем, сів біля баку з окропом. Мене цікавили люди, що брали на чай воду. Вони зовсім не були подібні до тих чоловіків та жінок, що я бачив у місті. До ґранту протягалися чорні брудні маленькі й великі руки, що тримали жерстянки з-під консервів; деякі прироблювали ручки до коробків— я знав, що то хазяїновиті селяни. Коли в них хтось сторонній прохав жерстянку—вони давали, але вороже стежили, щоб не пропало їхнє добро. Я не помилявся, що до баку підходять усі, які покотом валялись у залі третьої кляси, та моїх земляків тут не було.

Ноги отерпли. Довелося погуляти перед вокзалом. У місті миготіли ліхтарі, освітлюючи коло дрібних порошинок. Вечір втихомирив стук і грюк, звуки стали тендітніші і лякливіші. Я стежив, як під'їжджали автомобілі, візники, як з екіпажів вставали люди, ситі, з грошима. Як я їх тоді ненавидів! Я помітив одну жінку, товсту таку, що коли вона озивалась до візника, то чулось, як булькотав усередині жир. Яка вона огидлива була!

Перед вокзалом обезлюдніло. Вона вийняла з гаманця цілий червінець. Візник їй давав здачу. Гаманець був, напевно, туго набитий, бо п'ятьорка впала на брук, її зовсім жінка не помітила; коли вона одвернулася, а візник од'їхав, я мерщій підняв гроші. Я тремтів, неймовірний холод огорнув мене. «Нарешті, я ще трохи поживу. Нарешті. я доїду додому!».

«Невже я злодій?».

Я закам'янів і безтямно дивився на жінку, що, задумавшись, раптом стала. Вона одчинила гаманець. Хоч би не помітила, що в неї не стало грошей. Але вона просто дивилася на себе в свічадо: попудрила ніс, поправила волосся... потім пішла повільно, важко дихаючи.

Моя рука стискувала чужий папірець.

«Невже я злодій?».

«Ні! Я не злодій». Я наздогнав жінку на східцях.

— Це ваші гроші,—ви загубили!

Ткнув їй папірець у руки й хутенько втік. Коли жінка зайшла у вокзал, я вголос скрикнув:

— От дурень!—Я знав, що в'язальниці у нас, на селі, за два тижні заробляють такі гроші.

— Мартене,—почув біля себе голос. Я відразу догадався, що це Зося. Тільки вона одна так ошляхетнила моє ім'я й вимовляла його з французьким прононсом.

Я щиро їй зрадів: хотілось обійняти дівчину. Вона врятує мене від голодної смерти. Я простяг руки, але Зося сердито хитнула головою.

— Почекай. Прийдемо додому.

Я йшов осторонь, немов випадковий знайомий. Але мій голод дався взнаки: коли довелося переходити вузенький місток, що повис над залізницею, мені закрутилася голова. Я схопився за поручні й знесилено сів. Перед очима пропливали в неймовірному русі сині колеса.

— Що з тобою!—в голосі Зосі прозвучала тривога.

Я мовчав. Мені кинулися навіч мої бліді, мертві руки. В грудях стала порожнеча, що її давила з усіх боків вага.

— Мартене, Мартене, що з тобою?

— Підведи мене.

Зося взяла мене своїми пухкими руками й поставила.

Я навмисне примружив очі. Коли розплющив я їх, колеса зникли, я бачив перед собою переляканну Зосю, а далі, в світлі ліхтарів, вагони біля депа.

— Люба моя! Мене за цей час спіткало нещастя,— кволим голосом сказав я. У мене вирізано гроші й украдено пальто. Я три дні не мав і рисочки в роті.

— А багато грошей?

— Карбованців сто.

Зося, вже не соромлячися, взяла мене під руку. Ми безпечно дійшли додому. Ромо, те, що тоді я їв, напевно, тільки снилося тобі. Але ж я не забув про тебе. Я прийшов додому, коли холодне ранкове небо чекало сонця. Я розбудив тебе. Ти, мій друже, сонний поїв пиріжки і, обмилившись, намазав один шматок хліба гірчицею замість масла. Вранці ти прокинувся здивований, що тобі їсти не хочеться; не довіряючи собі, ти помацав свій живіт. Бувають чудеса на світі! Кондукторша через кілька день сказала, що я поправився, а ти, Ромо, дивувався, де я, провінціял, як ти називав мене, пропадаю кожної ночі. Твої підозріння були такі великі, що ти став шпигуном. Треба було лише мені вийти ввечері, як ти, нахиливши вперед голову, слідкував за мною, нюхаючи повітря своїм великим носом.

Але не пощастило тобі вловити мене. Бо розумна Зося одчиняла вікно, що якраз біля нього стояв худорлявий престок. Я лазив по дереві, як мавпа. Зосі подобалася така таємничість. Можливо, що це нагадувало сцену якогось роману, а, можливо, що її чутливі вушка вчували під вікном серенаду. Я для неї був лицар.

Наше кохання принаджувало її. Я гадаю, що тут велику вагу мало те, що ми завжди говорили пошепки і ходили навшпиньках.

Кохання — пошесне! В нашому невеличкому будинку і тебе, і кондукторшу напали бактерії кохання. Ти, Ромо, одного разу ледве не опинився в районі. Ми гуляли вдвох по вулиці. Біля нас проходило багато жінок. Твої прудкі очі оглядали кожну, нарешті вони зайнялися хтивим смілим вогником. Ти побачив якусь надзвичайно товсту, низьку жінку. На мій смак, вона зовсім була невродлива. Але ти сказав патетично:

— Як ви мені подобаєтесь!

Жінка, напевно, не розуміла української мови, а може просто не звернула уваги. Тоді ти крикнув по-російському й по-французькому:

— Як я вас люблю!

Це вийшло дуже по-хлоп'ячому й смішно.

Ромо! Людей немає героїв—це ти довів. Жінка з розпачем крикнула:

— Міліціонере!

Ти з ляком хутенько побіг і зник у великому будинку. Я довго чекав тебе. Нарешті ти висунув свій ніс із дверей під'їзду.

— Її нема?

Ти легко зідхнув.

Дома нас чекала новина. Кондукторші наговорила m-me Торгакова всякої нісенітниці. Вона довела наївній жінці, що ми нічого не маємо. Ти легко переконав кондукторшу, щи ми—люди статечні й порядні, наговорив їй багато компліментів, а на m-me Торгакову висипав лайки з свого рогу достатку, як перекупка на базарі. Кондукторша всьому повірила. Перед сном вона чепурилася перед свічадом.

— Я, Ромо, і дітей вирядила на село до баби, хай вони там поправляються!

Я захріп, заплющив очі, але не спав. У кухні заскрипіло ліжко: кондукторша кілька разів перевернулася.

— Ви, Ромо, не спите? Мені щось не спиться,—обізвалася кондукторша.—Нудно.

— Та мені теж не спиться,—відповів ти.

Я почув, що ти сів на постелі й подивився на мене.

— Ти спиш?

З мого носу вилітав ще глибший свист. Ти, Ромо, встав і дійшов до дверей. Я голосно чхнув, теж устав, протираючи очі.

— Снилося мені, Ромо, немов би я падав, падав, страшно так було... Все нижче й нижче...

— Краще було б, якби ти зовсім упав та й не встав,— сердито перебив ти мене, лягаючи біля мене.

*

Іноді живеться на світі білому весело. Я вже не сумував, мій шлунок був спокійний: я почав готувати Зосю. Вона часто переривала лекції, вигукуючи славу моєму розумові. Все було прекрасно.

Але поволі наближалося п'ятнадцяте число. Це число, ти це добре знаєш, трагічне: воно непаристе й гірше, ніж чортів тузінь, бо службовці саме тоді одержують платню, а статечні комірники платять за помешкання. Для нашої хазяйки це число було надійне, як веселка для християн. Вона з охотою оповідала, що саме має купити на ті гроші, що ми заплатимо. Коли вона мріяла, її обличчя набирало молитовного вигляду. Ти, Ромо, прийшов веселий з посади. Ти, потираючи руки, ввійшов у кімнату і, між іншим, спитав у кондукторші:

— А що б ви сказали, Маріє Микитівно, якби в нас не було грошей заплатити?..

— Господи,—очі Марії Микитівни звернулися до ікони,— це ви пустуєте!

— Ні, немає грошей.

— А коли ж будуть?

— Бог його знає,—побожно промовив ти.

Хазяйці очі заблищали, скотилася одна сльоза, впала на кофточку, за нею друга, третя, десята... Я одвернувся, бо не можу дивитися на сльози.

— Я—негідник. Признаюся перед вами. Я брехав, я не служу. Проклинайте мене, я рву на собі волосся.—Ти бив себе руками в груди.

Двері відчинилися. Смуга соняшного світла раптом пронизала денні сутінки кухні. У дверях стояла m-me Торгакова.

— Що це у вас таке? — Колишня хазяйка глянула на теперішню хазяйку.—Це цей халамидник Рома... і терпить світ таких людей. Хіба вам очі повилазили?—звернулась вона спочатку до тебе, а потім до мене.—Кого ви оббираєте, кого ви об'їдаєте?

— М-me Торгакова, ви за свої слова одвічатимете. Ви мовчіть, я про вас знаю чимало. Це цей чудак може думати, що ви свої кофти носите на базар. Я знаю ваші ґешефти. Ви берете під заклад за копійки те, що коштує карбованці. Людей ви оббираєте, а не ми. У вас у середині плити куб самогонний стоїть!

— Спасителю наш, ізбави нас від такої напасти,— m-me Торгакова побожно перехристилася, тихо покинула кімнату й обережно зачинила за собою двері.

— Не плачте, Маріє Микитівно! Не плачте! Всі ми, я, він і ви, нещасні, ні в кого у нас немає за душею копійки. Не сердьтеся на нас. Ми, як станемо людьми, дамо вам багато-багато грошей.—Ти ці слова сказав, як дитина, щиро, з вірою. Кондукторша навіть підвела голову.—А поки що давайте жити комуною. Я завтра візьму книжки й понесу на базар.

— Де вони?—спитала кондукторша.

Ти, Ромо, підійшов до моїх підручників і ласкаво, як козак любимого коня, похлопав по книжках рукою.

— Це ж мої,—крикнув я.

— Хіба не однаково,—що значить мої, твої?

Я засоромився й нічого не сказав, коли мої підручники другого дня ти, мій друже, взяв під пахву, хоч вони мені дуже були потрібні. Та й що я міг сказати? Ти, Ромо, володів надзвичайним даром переконувати людей. Книжки ти, звичайно, тоді продав, але де гроші ділись? Їх кон-

дукторша не одержала. Вона плакала цілих три дні зряду Мене той плач так знервував, що я, ні з того, ні з сього, сердився три дні на Зосю. Кондукторша хотіла нас виселити. Вона прохала, вклонялася. Але куди б ми ділися? Я взяв свою нову куцину, згадавши про m-me Торгакову. Вона якраз доїла козу, коли я до неї зайшов.

— Купіть у мене куцину!

М-me Торгакова недовірливо повернула голову. Вона, напевно, боялася, щоб я її не підвів. Круглі очі зацікавились, але дивилися сторожко, виві́ряючи. Потім вона встала, витерла об фартуха руки, мовчки взяла мою куцину й пішла в суміжну соняшну кімнату. Обдивлялася довго.

— На селі, може б, хто й купив, а тут навряд...—про себе пробурмотіла m-me Торгакова.

— Не треба мені її.

Я взяв куцину й хотів виходити.

— Куди ви? Стривайте? Вам же грошей треба,—далі вона красномовно мені доводила, що на світі дуже багато нещасних людей, але й добрі є. Наскільки я зрозумів, вона себе зараховувала до останніх. Вона, мовляв, жаліє мене, вона знає, як скрутно жити студентам.

— Два карбованці візьмете?

Два карбованці. Може, мені почулось. З пересердя я вирвав куцину.

— Не можна ж так гарячитися,—порадила м-me Торгакова. Нарешті, ми зійшлися. Я вирвав із рук перекупки зелений папірець.

У кімнаті кондукторші застав тебе, Ромо, з хазяйкою. Вона прохала, щоб ми покинули її світлицю. Я знав, що кондукторша боялася йти до міліції. Ти ж, Ромо, всіх у цьому невеличкому червоненькому будинку налякав, тебе боялася навіть інженерова собачка. М-me Торгакова переказала кондукторші, що ти працюєш «сищиком». Та й ти, Ромо, сам не раз натякав на щось страшне, велике, чого, мабуть, і сам боявся. У розмовах, де згадувалося ім'я якоїсь великої особи, ти авторитетно казав, що недавно з тією особою довго говорив про контрреволюцію. Ти тоді, Ромо, сердито дивився чи на кондукторшу, чи на m-me Торгакову. Ці жінки в такий момент, напевно, почували себе великими контрреволюціонерами. Я кілька разів помічав, як, зніяковівши, жувала губи m-me Торгакова. А ти іноді, коли насмілювалася m-me Торгакова заперечити, підносив палець на рівень вуха й сварився.

— Ви не забувайте, шановна m-me Торгакова, що ваш небіжчик чоловік, хоч унтер, але офіцер! — Це завжди пригноблювало унтер-офіцершу, хоч істоту її наповнювало радість, що вона шляхетна, що її чоловік був офіцер.

— Маріє Микитівно!—сказав я, ввійшовши в кімнату.— Нате—ось вам гроші.

Кондукторша взяла й знову заплакала.

— Що ви мені в насмішку даєте, чи що?—крізь сльози питала вона.

— Дурень! Дав би мені і сліз би не було!—сказав тоді ти, Ромо.

У кімнаті стало сумно. Я лише тепер помітив, що на ліжку вже не було ковдри з німфою і сатиром. В кутках висіло чорне павутиння. Підлога давно не вимивалася. Кондукторша більше вже не прибирала своєї світлиці. День за днем посуд, одяг ішов на низ до m-me Торгакової. Грамофон із блакитним рупором німо перейшов до перекупки. На моїх очах відбулася руїна господарства маленького, бідненького, але збираного роками.

Ромо, Ромо! Цьому винуваті ми. Може, якби ми не піддурили хазяйки, вона взяла б якогось кватиранта із грішми.

Мені здавалося, що тебе мучить сумління. Ти став задумливий, тихий, перестав патетично говорити. А одного ранку, прокинувшись, я не побачив тебе біля мене. Ти не ночував удома. Я ревнивий: одягшись на скору руку, я побіг до Зосі. Вона вийшла мені назустріч з сонно-тьмяними очима, в легенькому халаті. На повненьких ногах без панчіх, взутих лише в невеличкі, оторочені хутром, черевички, гралося цікаве сонце, що заглядало крізь завіску; воно золотило ледве помітні біляві волоски на рожевій шкурі. Зося, помітивши, що я дуже пильно дивлюся на ноги, соромливо сіла на крісло, опустивши поділ, але одночасно ширше відкрила груди. Вона щойно встала з постелі, почувши мій стук.

— Чого ти прийшов?

— Ти сама?

— Сама.

Справді, який я дурень. Я тепер лише згадав, який ти, Ромо, некрасивий, та, крім того ж, Зося не знайомилася з тобою.

Я сказав Зосі, що прийшов займатися. Якраз випав день перших лекцій в інституті. Зося умилася, вдяглася, потім ми з нею поснідали.

— Завтра приїдуть мої батьки. Будь розумний, то й далі буде добре,—порадила Зося.—Гляди, не смій закохуватися, а то твої блискучі очі викажуть. А я не хочу обіжати папу й маму. Вони думають, що я ще маленька дівчина: недавно лише одучила папу садовити мене на коліна.

Вона засміялася й сіла мені на коліна. Я боявся опізнитися на лекції. Швиденько позанімався й вийшов на вулицю.

Місто мене вже не так ображало. Може, я звик до нього, а, може, воно подобрішало, стало гостинніше. Принаймні, люди дивилися звичайно і я йшов по вулиці міста так твердо, як і на селі. В інституті мені повезло: через одного знайомого мені пощастило взяти роботу, що мала одібрати цілий тиждень, ті сім днів і ночей, які тепер були вільні, бо мали приїхати Зосині батьки.

Радісний я йшов з лекції додому. У моїх ухах співало місто пісні, ні не пісні, а гімн радости й щастя. Я сам дивувався, відкіля взявся такий настрій. Зустрічним я ні з того, ні з сього говорив: «пробачте», підіймав папірця і з ґалантним поклоном повертав назад, одній бабусі запропонував донести даремно додому важкий кошик, але вона образилась і мала мене за підозрілу особу, як говорив це її сердитий погляд.

Прийшовши додому, я оповідав анекдоти кондукторші. Навіть вона сміялася.

— Чи не достали ви грошей, що такі веселі?—спитала вона.—На жаль, грошей я не добув. Але, що гроші, коли в мене є ось робота?

Кондукторша махнула рукою.

— Що мені з вашої роботи? Знаєте що? мені трапляється кватирант. Може, ви десь у якого товариша зможете жити...

— А Ромо?

— Його нема вже другий день.

Де ж дівся ти, Ромо? Я думав, що ти опинився під автомобілем. Я взяв у Зосі газету, моє серце боліло, я не дихав, коли почав читати «нещасні випади». Але про Ромо, мого друга, там не згадувалось. Я з того часу стежив за газетами, нарешті, вирішив, що ти пропав «без вісти».

На другий день після розмови з кондукторшею, мені один товариш запропонував жити з ним і разом учити лекції. Я слізно попрощався з хазяйкою, вийшов з осиро-

тілої світлиці, що була брудна й неприваблива, забравши невеличке своє майно. На щастя, мій товариш жив недалеко. Я займався із Зосею й далі. Вона мене познайомила із своєю мамашею, що була в однаковій мірі і дурна, і горда, і товста. Мамаша мала кілька підборідь, що круглими м'якими складками нависали одне над одним. Вона чванилася з того, що її чоловік інженер,—коли я приходив, наказувала мені витирати ноги, в кімнаті не палити й не кричати, коли я захоплювався, з'ясовуючи біном Ньютона. Вона не залишала своєї доні зо мною на самоті. Вона, мабуть, добре пам'ятала свою молодість. Але стара, знана істина, що молодість не вертається, інженерша не хотіла, щоб її донька роз'ятрювала ніжні, пекучі рани. Вона спочатку уважно слухала, потім куняла, голова її нахилялася, настільки, наскільки дозволяли численні підборіддя. У такі моменти ми з Зосею цілувалися. Найгірше для мене був обід. Я розучився їсти виделкою та ножем і сидів напружений до тремтіння. Я стежив, як хто бере м'ясо, як хто тримає виделку. Напевно, через мою напруженість я проливав борщ на скатертину. Інженерша вважала обід за таїнство, ні словом не обзивалась, але після обіду вона одводила мене в безлюдний куток і читала цілу лекцію з настольної книги «Як поводитись у вищому світі?» Сама вона строго додержувала звичаїв, дарма що релігійна була, проте, не христилася по обіді, бо це вважалося за кепський тон. Погано мені жилося, я почував себе не вільно, боявся за свої рухи, не можна навіть було тепло глянути на Зосю. Бідна дівчина, вона теж нудьгувала. Вона лаяла свою мамашу за очі.

У суботу я з'явився до інженера оновлений: я купив собі одяг та новенькі ботинки на гроші, що я одержав за роботу. Замість похвалити, інженерша сказала:

— Їсти нічого, а теж...

— Що теж?—скрикнула Зося.— Ти ніколи не задоволена. Ти недовірлива. Ти от сидиш тут, як печериця. Тобі, може, завидно, що мені двадцять років.

Зосю я непомітно сіпав за рукава, але це не допомагало—вона «розійшлася». Мамаша спокійно встала, взяла своє мереживо, лише на дверях спинилась обізвати свою доню дуркою. Серце своє зігнала вона на служниці, з кухні чувся крик інженерші та плач дівчини. Ми цим гармидером скористалися, обмінявшися поцілунками безліч разів. Зося притягла вухо до свого рота, з підсмикнутою вгору губою:

— Мартене! О, мій любий Мартене! Завтра наші підуть до театру. У мене завтра болітиме голова й я залишуся вдома.

Я швиденько попрощався із Зосею, швиденько збіг по східцях. Я був такий веселий, що, вискочивши із фіртки, ледве не збив з ніг m-me Торгакову. Вона несла кошик, що в ньому боязко задзвеніло скло пляшок із самогоном.

— Куди це ви?

— Додому.

— Що це не видко вашого Роми?—єхидно запитала m-me Торгакова.

Ромо, Ромо! Я про тебе забув. Пробач, друже! А коли перекупка з хіхіканням оповіла про твоє нещастя, називаючи тебе моїм другом, я відрікся від тебе. Я запевняв перекупку, що ти мій випадковий знайомий. Я согрішив перед тобою більше, ніж апостол Петро перед своїм учителем.

Ромо, я уявляю після слів перекупки, як тебе спіткало нещастя. Була ніч осіння, тепла, ясна. Ти примружував очі й дивився на небо. Зірки горіли на чорносиньому небі, як далекі вогники в пустельному степу. Твої думки десь були поза тобою, ти їх виразно бачив, як своє обличчя

у свічаді. Ти забув і про злиденне життя, про недоїдання— ти мріяв. Ступав ти гордо, закинувши голову. На дорозі стояв ліхтар, не зоря, а ліхтар із неживою електрикою. Ліхтар висів на стовпі, де хтось наклеїв невеличку афішу приблизно такого змісту: «Ґромадяни, допомагайте селу! Місто, селу—книгу!» Мабуть, на плякаті більше нічого не було. Звичайній голові це нічого не дає. Але, ти, Ромо, геніяльний. Ти забув про зорі і всмоктував очима чорні великі літери. Дві зорі стали тобі замість очей.

— О, люди, які ви мізерні! Ви щодня ходите, бачите цей плякат і обминаєте його, як і мене!—крикнув або подумав ти.—Але ми з цим живим папірцем рідні. Ми обидва маленькі, непомітні, не варті уваги. Цей папірець почув у мені братню кров, він став живою істотою, він заговорив своїми літерами, він переказав ме[illegible] справжній зміст.

Допіру ти продав мої підручники. На гроші ті ти купив у крамниці пляшку або дві вина, шоколяди, може, ще цукерків. Ти не їв їх, а беріг їх, як Плюшкін свою цвіль.

Ти навіть боявся додому йти ночувати. Лише, коли всі спали в нашому будинку, ти переліз через ворота й заснув із козами, обіймаючи пляшку, як прекрасну жінку. Прокинувся ти раніше, ніж твої сусіди—кози. Денне світло мучило, сліпило твої очі,—ти нетерпляче чекав на вечір. Ти виходив усе місто, твої очі презирливо одсікали погляди прохожих, що непорозуміло позирали на вино. Потім ти зайшов до якоїсь установи, де сидів на витертому стільці твій знайомий. Як тут тобі пощастило, я не можу придумати. На блянку ти щось написав і за когось підписався. Твої руки чудесно володіли всякими почерками.

Я пам'ятаю ще з школи, як ти виставляв собі п'ятірки та підписувався за всіх учителів у своєму щоденнику так гарно, що їх, коли викрився підлог, узяв сумнів, що розписувалася не їхня рука. Підводив тебе клясний журнал, де стояли стрункі одиниці та двійки. Ромо! Ти, читаючи це місце, не сердься, я знаю, що тобі ставили їх здебільшого за неуважність та за те, що ти іноді влучав у вчителеву лисину папірцями, пускаючи їх з ґумки.

З блянком ти сміливо ввійшов до театру. І в антрактах ти зворушливо промовляв до публіки:

— Американський авкціон! Прекрасний старий портвайн із колишніх князівських льохів,—кричав ти щосили.— Громадяни, на користь селу.

Авкціони тоді не були шабльоном і громадяни набавляли по гривенику. Успіх тебе не покидав того вечора. Ти заробив на поганенькому винці чимало. Ти захопився авкціонами. Але, Ромо, ніколи не треба захоплюватися над міру. Тобі повезло на другий і на третій вечір, але на четвертий чи на п'ятий ти звернув на себе увагу якогось чоловіка, що стояв біля входу.

Коли ти показував контролерові свого документа із підписом і печаткою, чоловік, що недалеко стояв і нічого не робив, витяг голову з коміра, як їжак. Якщо цей чоловік був в окулярах, то він їх зняв, протер хусткою, бо очам здалось, що на папері була печатка його установи.

— Ви з нашої установи?—спитав він.

Ти, Ромо, позеленів, поблід, язик твій онімів. Контролер хутко зиркав то на тебе, то на цього цікавого чоловіка, то на папірець. Біля вашої трійки збиралися люди, то питали один одного: «що?, як?».

— Розійдись. В чом дело?—З цього окрику ти почув дух міліціонера й затремтів.

— Що ви скажете, товаришу, относительно цього типа?—спитав службовця міліціонер.

— У нашій установі такого нема.

Публіка загуділа, зашушукалась.

— Пайдьом зі мною, в районі розберьом.

Ти сидиш у кімнаті з маленькими віконцями біля самої стелі. З нудьги ти стежиш за ногами всякої форми, всякого взуття, що проходять біля віконець.

Я думав, Ромо, про тебе довго, я довго не міг заснути, але поволі твій образ обволікав туман, а намість нього ставало Зосине обличчя. Я також нетерпляче чекав свого вечора, як і ти.

*

Цілий день я прибирався, щоразу дивлячися на годинника. Коли догоріли на високій сірій дзвіниці рожеві промени заходу, я стояв уже на пустирі. Тут було найбезпечніше чекати. Біля мене никали собаки, одкидаючи від себе великі тіні. Вони крутилися біля мене, інколи гавкали, але близько не підходили. Нарешті, я крізь дірку в паркані побачив, як вийшла пара з будинку: присадкуватий інженер обережно тримав руку своєї дружини. До мене долітали уривки їхньої розмови. Вони йшли до театру. Почекавши, поки вони зайшли за фіртку, я вискочив прожогом із своєї схованки. Скільки в мені було щастя! Скільки в мені було сили! Я скакав по східцях, як спритний кловн. Зося чекала мене і тихенько пропустила мене в кімнату.

Зося теж нарядилась і причепурилась. Цей вечір для нас був святий. І ми обоє теж були святі. Ми кохали ввесь світ, нам здавалися люди добрими, щасливими, але ми—найщасливішими.

Зося погасила в інших двох кімнатах лямпи, а у своїй залишила маленьку лямпку з рожевим абажуром. Маленька кімнатка видавалася розкішною. Ми мовчали, лише годинник цокав ритмічно. Зося сіла на ліжко, що стояло біля стіни.

— Мартене, ти ніколи не забудеш мене?

— Ніколи.

— Йди сюди, скинь мені черевики.

Я сів на підлозі, застеленій килимом. Зосині ноги були красиві. Вона це добре розуміла. Вона навмисне наділа сьогодні коротеньку сукню і взула шовкові панчохи, що приваблию відтіняли литки, які здавалися при рідкому світлі лямпки надзвичайно рожевими й пружними.

— Що ще робити?—скинувши черевички, спитав я.

— Сідай на крісло.

Зося встала з ліжка й пішла до високого трюма. Вона посміхнулась у свічадо, повернулася перед ним спочатку на один бік, а потім на другий. Потім запустила свої довгі пальці в густе волосся. Вона виймала шпильки і, тримаючи їх у зубах, зверталася до мене. Коса впала довгими хвилястими пасмами на плечі, на спину. Лямпка погасла. Кімнату наповнила густа темрява. Я не бачив нічого, але чулося, як легенько раптом стріскували кнопки та гачки.

Зося трохи одсунула завіску, — в кімнату зазирнуло лагідне живе світло місяця. Я побачив Зосю. Вона стояла біля вікна в одній сорочці й дивилася кудись на низ.

— Зосю, чого ти задумалась? Може, схотіла чогось?

Вона пильно дивилася на свої пальці, що обривали й терли листя калачиків. Я відчував, що думки, якісь настирливі, заволоділи нею. Часто буває в кожної людини раптова зміна настрою. Її тяжко з'ясувати: іноді впливає звичайна постать, що того часу проходить біля будинку й поза своєю свідомістю збуджує, приховані глибоко, почування, доти ще незнані. Із Зосею трапилося щось приблизно таке. Вона перемінилася, навіть її брови, що завжди бували безтурботні і служили лише для того, щоб яскравіше відтінити й підкреслити веселі очі, тепер погрозливо роз'єдналися кількома рисочками; з'явилися маленькі ямки на щоках, що виявляли сумний біль.

— Чого задумалася? Може, схотіла чогось? — після довгої павзи повторила вона.—Завжди мені кажуть: «може, схотіла чогось? цукерок?». Обридло! Ще коли я була мала, годуючи цукерками, думали, що крім них, я нічого не хочу. І вчили навіть так, щоб не пошкодити здоров'ю і вчили через те, що мої подруги вчилися. Якби вони не вчилися, то... Я здатна була; це дало привід говорити, що я розумна. Згодом я себе стала вважати й за красиву, а одного разу, коли фотограф, знімаючи мене, розсипав компліменти моїм плечам, шкурі, прохаючи ще на один ґудзик розстібнути кофточку, я переконалася, що я справді вродлива. Мені тоді навіть неогидливі були дотики старих, зеленуватих, зморщених пальців... Ну, а як людина довідається, що вона найкраща, на чорта тоді вчитися, робити?..—Зося захвилювалася, в місячному світлі її плечі сіпалися. Вона на момент схопила своє волосся й затулила ними очі.

— Перестань, Зосю,—намагався я заспокоїти.

— І от я,—продовжувала напружено Зося, зовсім не зважаючи на мої слова.—Я покохала тебе першого, дуже покохала. Моїм вередам немає краю. Раз я захотіла, то не буде ніякої перепони. Я цілі вечори, цілі ночі обіймала тебе, і коли ти йшов, як сонце сходило, від мене, мені серце нило, боліло. Після твого уходу я плакала.—Зося здригнулась; видно було, що вона себе досі стримує. Вона зняла ковдру і вкуталася нею. Але її бив холод, вона стукала зубами; інколи тяжко проривався плач.—Мені хотілося тебе собі залишити, залишити назавжди! Мені боляче було, що ти, напевне, думав про мене, як про розпусну жінку. Мені хотілося, щоб ти став мені за чоловіка. Ти б узяв мене за жінку? Кажуть же, що я непогана. Але я знала; що ти бідний, що мене, коли я вийду за тебе, батьки проженуть із дому, ми житимемо у злиднях, спочатку не зважатимемо на них, а далі станемо підозрілі, сперечатимемося. У таких умовах я тобі скоро обридну, ти вважатимеш мене за шматок м'яса, інколи битимеш, а потім кинеш. А я або повішусь, якщо вистачить сили, або ж плюну на все й піду зухвально курити цигарки, говорити непристойності... Яка гидота!

Замовкла Зося, мовчав і я.

Раптом вона кинулася до мене

— Ти ж не думаєш про мене погано?—Вона не дала мені часу відповісти. Хутко, в муці скрививши обличчя, вона заговорила.—А, справді, відкіля я взяла, що про мене мусять думати гарно. Я гидка, збалувана!—Голова її схилилася мені на плече.

У неї настрій нагадував біг хвиль: то підіймався високо з шумом, тривогою, то падав зовсім низенько, тихо й лагідно. Я її такою бачив уперше.

— Я ніколи б не вийшла за такого тебе,—знову заговорила вона.—Я не хочу працювати, я хочу, щоб жити, як захотіла, щоб увесь час був мій. Якщо я вийду заміж, так тільки за такого чоловіка, що був би в мене під черевиком, і щоб мав гроші.

— Продаси себе!—знервувавшись, кинув я.

Хтось задзвонив. Ми обоє здрігнулись. Зося прислухалася.

— Хто ж це?

Знову протяжно й погрозливо протремтів дзвінок.

— Ховайся кудинебудь!

Я оглядав кімнату, але не знаходив підходящого місця.

— Ну, сховайся під ліжко абощо!

Зося накинула щось на плечі, вже під ліжком я почув, як вона відчиняла двері.

— Чого ти так довго не відчиняла?—сердито проговорила мати.

— Я заснула, мені боліла голова.

Інженерша зайшла в Зосину кімнату. Мені здавалося, що вона все пильно оглядає. У кімнату заглянув і інженер.

— Чого ви так рано прийшли?

— Та, дескать, квитків не дістали, а потім, дескать, погуляли... і вернулись додому.

— Я хочу спати,—промовила Зося.

Батьки залишили кімнату, з кроків можна було знати, що вони перейшли їдальню, середню кімнату й пішли до своєї спальні.

У кімнаті лямпи не світили. Я з-під ліжка бачив, що Зося сіла на кріслі проти мене. Вона не озивалася, певне, чекала поки батьки ляжуть спати. Крізь напіводчинені двері падало вузенькою смугою жовте світло. Інженерша підійшла до дверей, одчинила їх. Вона теж уже роздяглась і видавалася мені ще гладшою.

— Надобраніч,—поцілувала вона Зосю, що кинулася їй назустріч, потім ще перехристила доньку, але і скінчивши свої обов'язки, вона не одходила від кімнати.

— Ти молилася богу? А то я щось не бачу ні вранці, ні ввечері, щоб ти христилася?

— Мила моя!—перебив її голос чоловіка, що, мабуть, лежав уже під ковдрою.—Іди спати.

За матір ю Зося замкнула двері, а другі—защіпнула.

— Ну, іди вже до мене,—прошепотіла Зося.

Я виліз з-під ліжка обережно, щоб не зробити шуму. Мені було все те, що я бачив, що я відчував огидливе, брудне. Зося лежала на ліжку, повернувшись до мене обличчям.

— Ну, іди до мене!—повторила вона.

Я захитав головою.

— Я зараз піду від тебе назавжди.

Зося схопила міцно мене руками.

— Я тебе не пущу, не пущу. Я тебе залишу в себе до ранку. Хай тоді остовпіє мамаша.

Я обережно звільнився. Мені здавалось, що Зося збожеволіла. Я боявся далі залишатися в кімнаті. Я хутенько поцілував і хотів вийти, щоб потім зовсім не заходити в цю кімнату, щоб ніколи не бачити Зосі та її огидливої мамаші...

— Якщо ти не підійдеш до мене зараз, я закричу.

Довелося підійти. Я спокійно почав доводити Зосі, що вона загубила розум.

— Хіба ти сама не знаєш, що краще нам розлучитися зовсім?

Зося почала плакати щодалі голосніше. У спальні хтось зашушукав. Я, скориставшись, що Зося не дивилась на мене, мерщій вибіг із кімнати. Коли мої руки взялися за защіпку вихідних дверей, інженер крикнув:

— Мила моя, студент, дескать, тікає!

Я озирнувся. Двері із спальні були відчинені. Інженер стояв коло дверей блідий. Я насилу знайшов защіпку.

Лише на вулиці я почув себе вільно. Більше я не піду до Зосі,—це була велика жертва.

Місто було в тумані, ліхтарі виднілися жовтими кволими масними плямами. На станції одноманітно маневрували паровози. Я повернув назад голову, щоб ще раз глянути на вікна інженерової кватирі. По всіх вікнах горіли лямпи, інколи по завісці перебігала чиясь поквапliва тінь. Мені тяжко було одійти від будинку. Я Зосю кохав. Я злився на себе, що я, здоровий чоловік, з недурною головою, з міцними руками, не маю нічого, не можу навіть, якби і схотів, одружитися. Бідна Зося, що їй казала мамаша?

*

Потім, коли мені довелося ходити до інституту, коли дорога йшла повз цей невеличкий червоний будинок, я обминав його. Доля моя ставилась часом дуже суворо до мене, а часом пестила й тоді життя мені всміхалося. Узимку я вже постійно добував собі роботу. Одержавши за одні рисунки багатенько грошей, я згадав про кондукторшу. Коли стемніло, я, одягшись в товаришеве пальто та кепі, вийшов із дому. Падав лапатий сніг, йому раділо кожне обличчя. Діти із сміхом спускалися з гори, зустрічні весело, безтурботно розмовляли, сіренькі старі будинки посвіжішали, підчепурившися сніговою пудрою.

Ромо, того вечора я зустрів тебе. Ти був блідий, інколи кашляв. Твоє пальто безсоромно виставляло на вітер шматки клоччя, одірвані латки. Твій правий ботинок перев'язаний був товстою шпагатиною. Я насилу тебе впізнав, обличчя заросло некрасивою, нечесаною бородою, ніс загострився. Шию ти закутав якоюсь старою порваною хусткою. Під лівою пахвою ти ніс афіші, що певне їх треба було тобі розклеювати завтра, а права рука тримала цеберку, відкіля витикався великий держак віхтя.

Ромо, Ромо! Я не підійшов до тебе. Чи, може, через те, що не хотілося, щоб ти мене бачив чисто одягненого й червонощокого, чи, може, боявся розплакатися, бачучи таким мого друга? Я стояв на другім боці вулиці. Ти зайшов у парикмахерську, де певне, дав афішу. Я почекав, поки ти вийшов, у думці попрощавшися з тобою й побажавши тобі всього найкращого.

Дорога моя вела до кондукторші, і я щасливо стискував у кулаці гроші, що мав віддати. Пішов я через пустир, щоб не зустріти нікого з інженерової родини. Проліз через проламаний паркан. На подвір'ї було пусто. Вийшов на другий поверх. Тихо постукав у двері кондукторші. Ніхто не відповідав. Але з середини долітали веселі звуки: од

чиїхсь танків гуділа підлога, хтось приспівував, хтось натринькував на балабайці. Я вдруге постукав скільки сили.

— Хто там?—спитав голос кондукторші, що став хрипкий, немов, його застудили.

— Це я...—Двері відчинилися. У світлиці біля столу мені кинувся на-віч стіл без скатертини, з багатьома порожніми й повними пляшками. На табуретці сидів чоловік з балабайкою і з перев'язаним оком, проти нього стояла в бідній коротенькій сукні незнайома жінка з цигаркою в зубах. У кімнаті було накурено, смерділо горілкою. Мені тяжко було дивитися на все це. Я знав, що я дуже, дуже винуватий...

— Маріє Микитівно, нате вам ваші гроші!

Кондукторша хрипко засміялася.

— З тебе б могорич!

— Клич його сюди,—удавно дитячим голосом пропищала незнайома жінка.

Я не чекав, поки мене силоміць посадять за стіл і, не попрощавшися, з важкою головою вибіг із невеличкого червоного будинку.

Ромо! Спочатку я мучився, обвинувачував себе. Але час покривав забуттям невеликий, червоний будинок, заносив його мулом у моїй пам'яті, лише, пишучи листа, я, як дбайливий археолог, розкопав цих людей і, скільки мав сили, одухотворив їх. Принаймні, для мене вони зовсім ожили. Все, звичайно, перемінилося з того часу. Я одірвався од того кола й більше вже не зустрічав ані m-me Торгакової, ані кондукторші. Зустрів я лише Зосю. Вона йшла під руку з якимсь повним русявим чоловіком у кашкеті з молоточками. За ці три роки Зося трохи поповніла, але залишилася так само приваблива й гарна. Вона помітила мене раніш, ніж я її.

— Здрастуйте! Знайомтеся, це мій чоловік.

— Інженер Гусаков,— пробасив інженер, ввічливо простягаючи мені руку.

Мені незручно було стояти, я не знав про віщо розмовляти. Ми недовго побалакали про те, відкіля я йду та де були подружжя.

—. Так ви ж заходьте до нас. Наша адреса... Напиши, Мусю, нашу адресу й дай Мартену.

Інженер почав писати в бльокноті. Зосині очі сміялися.

— Заходьте до нас у середу.

Інженер подав мені папірець.

— Да, да. Заходьте в середу, щоб Зосинька не нудьгувала.

БАТЬКО

У санаторії, куди мене закинула хороба, я зустрівся з одним чудним дідком, якого не забуду все життя. Він уникав балачок з людьми, в робочий час виконував найбруднішу роботу, яка тільки є на світі—виварював плювальниці, що брали з палат. А до сирени, зранку, і ввечері, після неї, він сидів на березі ставка з поганенькими вудками. Через щось його вважали за божевільного і жаліли, як дивака.

Але він мені подобався. Очі у нього були лагідні і дивилися з любов'ю навіть тоді, коли хорі кепкували з нього. Найвеселіші з них непомітно прив'язували йому до пояса хвоста із старої вірьовки, рисували крейдою на спині хреста та вигадували ще щось гірше, щоб розгнівити старого. Та він із посмішкою, чистою, як у дитини, одчіпав мотузка, просив когось стерти крейду і знову брався за свою роботу. Він нікому не скаржився, хоч і знав, що за такі вчинки виписують хорих із санаторії.

Мені нудно було. Я оглянув багатий замок, де жив колись барон, але теж уникав людей, бо у лікарні вони нагадують про щось неприємне і неминуче. У лісі, що розрісся тут на кілька десятків верстов, я ходив самотою на дозвіллі, щоб не чути дурних і нікчемних дотепів хорих. Та згодом обридли і ці самотні гулянки... Я почав вставати рано, щоб застати на ставку чудного дідка. Я здоровкався, забалакував з ним, але він мовчав із своєю

посмішкою, що, здавалось, завжди була до речі, ніби дав собі суворий обіт мовчуна.

— Ви чому так рано встаєте?—Спитав раз мене лікар, побачивши, як я обережно вилазив у вікно.

Я признався. Тоді лікар зареготав і промовив крізь сміх:

— І охота вам! Він божевільний, справжній божевільний. Тільки безпечний. Не з тих, що кусаються. У нього є своя idée fixe, як завжди у такого роду психопатів. Правда йому дуже багато довелось пережити, він же в минулому піп і, між іншим, із тих... фанатиків, найчесніших.

— Піп?

— А ви не знали?

— Це тому і хреста хорі рисують йому на спині?..

— Яка дика забавка,—зморщився лікар.

Те, що я почув, ще більше мене зацікавило. Я всіма способами хотів заслужити довір'я в дідка. Я давав поради про вудіння коропів, які гулко бились у ставку і з яких йому жадного не пощастило впіймати. Він слухав уважно, але мовчав... Одного разу він зустрів мене і сам забалакав перший.

— Ви мене навчили рибалити... Я таки впіймав коропа.

Він був радий, схвильований і всім показував велику рибину.

Так я познайомився з цим чудним дідком. Непомітно ми, кожен зокрема самотній, стали друзі.

Уранці вже розкидали свою павутину морози, а ми все ще сходились біля ставка. Дідок гостинно нагрібав мені купу листя, вкритого памороззю, а сам сідав, по-татарському, схрестивши ноги.

— Хіба вам не холодно?—питав я, бачачи, як вітер грається полами короткого, не по ньому шитого, піджака.

— Я вже своє перемерз!—з гордістю відповідав він.— То вам ще попереду безліч всякої завирюхи... Я вже не

почуваю ні холоду, ні тепла, ні печалі, ні радости.—Сум прокрався в цих словах. Помітивши, що я зрозумів не так, як йому хотілося, він засміявся.—Це я той... жартую. Звичайно, холоднувато. Та й чоботи драні... І од вітру коцюбнеш—старість.—Він насунув дужче на вуха заячу шапку, що завжди на шиї і плечах залишала повно пуху, і мовчав до сирени.

Коли я виїздив уже додому, дідок проводив мене з товстою книгою під пахвою. Він був задумливий, очі засмутились, ніби він ось-ось заплаче.

Бір кінчався. Замок зостався далеко позаду, видно було тільки його білі вежі, що нагадували середньовіччя. Мене гукав кучер. Тоді дідок схвильовано промовив:

— Нате вам цю книжку, може згодиться. Бо вона мені непотрібна зовсім. А друзі ж, розлучаючись, дають щось один одному на пам'ять... тільки будь ласка, коли щось робитимете, то змініть ім'я, щоб син, коли прочитає, не почув болю від сліз батькових. Ну, прощавайте!

Маленька постать поволі почвалала до бору. Повернулось ще раз обличчя, на якому сонце перелічувало ті рідкі біляві волосинки, що при найбільшій фантазії не здались би бородою. Очі моргнули і, затуливши їх хусткою, дідок одразу повернувся.

Потяглась одноманітна дорога. Ліс кінчався і почи- нався голий степ. На ньому, як острівці, бовваніли цукроварні та білі економії, обсажені тополями. На бурякових плянтаціях зустрічались зігнені постаті робітниць, що сонно випростувались, коли під'їздила наша бричка.

Із станції я побачив, замість замку і церкви, дві легеньких білих крапки, що здавались метеликами, які зараз, чимсь злякані, полетять.

Подарунок лежить у моєму столі. Я його нікому не показую, бо для іншого, може, в нім мало цікавого... Це

церковна видатково-прибуткова книга. Її сторінки списано нерівним почерком. Між записами трапляються господарські рахунки та описи особливих змін погоди. Майже увесь папір жовтий і цупкий, як пергамен.

Коли я перегортаю сторінки, то мрію од одного шелестіння паперу, немов бачу перед собою рукопис улюбленого автора.

*

«...На дерев'яний високій бричці мене привезли сюди, до затишної білої церкви. Це—мало не трицять літ тому. Поруч мене сиділа матушка. Вона червоніла від одного мого дотику і боялась мого погляду. Кожне слово моє через силу витиснене, лякало її, хоч за всю дорогу їх було сказано не більше, як три, бо тричі я до неї звертався і жадного разу не кінчав думки.

З усмішкою гостинної господині на ґанок вийшла зустрічати нас Марфа, що вже й того часу пережила трьох священиків. Вона з низьким уклоном запросила нас до кімнати.

Чепурний, хоч і невеликий наш будинок. Кущі шипшини та жасміну і досі ростуть перед вікнами. Білі акації обсипають на зелений дах пелюстки своїх ґронів. Дві просторих світлих кімнати навівають затишок і спокій. На лутках—квіти, на стінах—почорнілі картини, столи,—хоч у старих, але в білих скатертинах,—приємно почув я себе, коли переступив поріг цього, досі чужого для мене, дому. Бездітний мій попередник, до речі, одказав усе це хатнє начиння мені, його наступникові. Ми й досі дякуємо йому за це. Коли б при цій парафії була руга, мені б її не бачити, як вночі сонця, бо протекції в мене не було. Мій батько був бідний диякон,—його бог обдарував надміру дітьми: нас було одинадцятеро душ, з яких тільки мені одному пощастило вибитись «у люди». Голосу теж

особливого, такого оксамитового, як буває в інших, я не мав. Він у мене тонкий і тепер, ніби я ще й досі хлопчик. Через це парафіяни, принаймні, в перший час, незадоволені були таким пастирем.

Перший тиждень ми з матушкою жили зовсім не так, як чоловік із жінкою. Якось навіть і траплялося так, що доводилось обідати нарізно. Стара Марфа похмуро дивилася на нас. Вона завжди бурчала про себе, коли їй доводилося окремо стелити. Ми, подружжя, до весілля не знали один одного,—нашою долею порядкували інші. Ми чемно і соромливо говорили «ви» й уникали називати ласкавими іменами. Марфа, мабуть, не звикла до цього. Вона сердито грюкала дверима, коли чула нашу розмову. Але згодом матушка стала, хоч і крадькома, сміливіше позирати на мене. Вона щодня ставала балакучіша зо мною,—в ній прокидалася жінка.

Якось за столом Марфа, ні з того, ні з цього, без усякого приводу, не втримавшись од сміху, чмихнула собі у фартух.

— Що тобі?—спитав я.

— Та як же не сміятись,—сказала вона.—Хіба ви похожі на пан-отця?.. жінки своєї боїтесь! Подивишся на вас і собі не віриш.—При цих словах матушка, перекинувши стільця, втекла до суміжної кімнати.—Послухали б ви, як вона,—Марфа хитнула головою на відчинені двері,—сумно й важко зідхає. Їй, мабуть, сердешній, те ліжко труною здається!

Із соромом я слухав слова цієї жінки. Але вона не спинилась на цьому. Завжди весела й балакуча, вона на цей раз не знала міри. Вона оповіла тисячу дрібниць, про які, звичайно, люди мовчать. Мій попередник, мабуть, кілька разів перевернувся у труні за час її балачки. Коли вірити Марфі, то мало не половина околишніх чепурненьких молодиць знала його веселу вдачу.

— Відкіль же ви це все знаєте, Марфо?

— Горобець розказав, — вона по-молодому блиснула очима, витерла для чогось краєм хустки рота і бадьорою ходою вийшла з кімнати.

Уночі, коли Марфа хропла на кухні, я кинув своє ліжко. Воно порожнє стояло до самого ранку.

— А знаєш, Васю, то я її направила... На віщо ж тоді виходити заміж?—сказала мені матушка перед світанком.

Вона мала рацію.

У дружині я знайшов вірного товариша, хоч вдачі у нас зовсім різні. Вона й досі мріє про рожевих поросят з ніжними пятачками на носі, про корову, що облизує блискуче теля, про качок, гусей, курей,—а мені з усього того байдуже. Серце моє не лежить до господарства. Може, через те і старість застає мене в злиднях. Може, через те і матушка зараз ходить в ватянці, вже тричі латаній, що її подарував добрий червоноармієць.

... Тепер, коли замрієшся про ту матушку, якій було всього вісімнадцять років, то не знайдеш і сліду її в цій старій бабі... Вона, як жебрачка—у капцях, в обірваній полинялій сукні, запнена старою хусткою, ніби вкраденою в циганки. Холодно стає на серці, коли вона, зворушена спогадами, спробує погладити, як колись, кілька десятків літ тому. Рука—в зморшках, нігті—жовті і нерівні, на суглобах,—неприємні прозорі бугри.

Куди дівся шовк шкури, що від одного її дотику хотілося мріяти про безкінечні ласки?

Час—найбільший владика!

Іноді вранці матушка підходить до свічада. Це робить вона нишком, щоб ніхто не бачив. Вона хитає перед ним головою і приносить в офіру часові свої сльози. За довгі роки блискуче шкло попсували чорні плями, очі бачать погано, краплі проступають під сивими рівними бровами

і—я знаю—перед нею носиться два образи: один свіжий, навіки зниклий, другий—непривабливий чорний, як земля, в яку він незабаром піде.

За чаєм, коли каганець, стривожений диханням, тягне за собою довгі тіні по стінах, я сумую, дивлячись, як матушка силкується рештками зубів перекусити грудку цукру. Я, мабуть, переживу її—в мене ж цілі зуби!

Рівно і спокійно йшло життя. Я трохи звикся із своїм новим убранням та обов'язками. І люди, зустрічаючи мене, стали скидати шапки. І от, якраз у цей час, вікарію заманулося роз'їздити по парафіях. Уполудень спинилась біля мого ґанку чорна карета, дверці відчинились і на землю ступив високий чоловік у синій дорогій рясі. Я впізнав вікарія. Русява борідка з золотим пухом заблистіла на сонці, а голубі, надміру прозорі, очі, глянули на мене.

— Отче, чи є тут близько кузня?

— Я поїду з кучером... Я знаю...—Вискочив із карети літній священик, мій сусіда, що проводив вікарія до моєї парафії.

Матушка підійшла під благословління його преосвященства. Він уважно дивився не неї, а вона посміхалась. Я мусів був радіти, що дружина допомогла мені в таку важку хвилину та інші думки палили мій мозок. Я ревнував. Вікарій, не зважаючи на свою щуплість, був уродливий. Князівська кров, бо походив він із однієї гучної фамілії, відбилась на ньому; не зважаючи на тонкошиїсть і капловухість, від був привабливий.

Вікарій звернувся до мене. Зараз я не пам'ятаю, що він казав, бо й тоді я ледве розбирав його слова. Я боюся людей, особливо, коли бачу вищих над себе. Мені, як розслабленому, тримтять коліна і неприємно до болю шумить у голові. Це страх, вихований поколіннями. Він

передається в спадщину із роду в рід. Це прокляття дияконів, бідних попів, життя яких залежить од примхи вищого над ним.

У мене щось спитав вікарій.

Я не міг проказати і слова.

— Ти не глухий, отче?

Мені дружина хитро моргала, але я через силу тільки щось нерозбірливе пробурмотів про себе.

— Осел!—скрикнув роздратовано він.

Це була важка образа, бо люди ім'ям цієї уцертої і дурної тварини називають подібних до неї, та що ж?— я тільки посміхнувся, ніби їхнє преосвященство сказали якийсь жарт.

Мовчки зайшли ми до кімнати. Коли вікарій ішов, я ввесь час йому кланявся, бо не завжди на долю такої мізерної людини, як я, випадає така висока честь. Матушка метушилась. До неї охоче забалакував вікарій і вона, помітивши це, вже поводилась цілком, як жінка.

Прийшов кучер.

— Ваше преосвященство, карета тільки завтра буде справна!—сказав він.

Виходить вікарій ночуватиме в мене? І він і дружина в той час не подобались мені. Він не тримав себе, як личило його санові. А вона стала тоді якась чужа, немов мене, її чоловіка, не існувало зовсім. Хоч так і мусіло бути, проте, я бажав іншого.

Раптом вікарій, як хлопчик, скочив з стільця. Він задумливо зморщив чоло, ніби щось згадував. Ми дивились стурбовано на нього: що він скаже? Що його непокоїть?— Все могло статись. Може, їхньому преосвященству заболіла голова, може, вони стомилися з дороги і їм треба спочити,—ми про все мусіли догадатись.

— Господи, як неприємно, як неприємно,—ходив він по кімнаті, повторюючи ці слова.

Виявилось, що вікарій забув у благочинного ревізійну книгу та інші свої записи.

— Ти б поїхав, Васю,—промовила матушка, нарешті, згадавши мене.

— Я дуже прошу тебе, отче!

Коли наказує вікарій, мусиш слухатись, а в прозьбі відмовити—просто негідний вчинок. Проте, я спробував заперечити:

— Проти ночі?

— А що ж такого?—з докором, сердито глянувши на мене і ласкаво на гостя, сказала матушка.

— Коли б не стомився з дороги, я б сам з тобою, отче, поїхав. Така прекрасна природа! Такий запашний ліс!

До благочинного, отця Мегейди, було верстов двадцять. Сонце вже хилилось на обрій, коли я запряг коня.

— Ваше преосвященство, коли треба швидко, то я приїду вдосвіта.

— Навіщо, отче, через мене робити такий клопіт?— Він підняв тонкі виплекані руки, немов молився.—Ти переночуєш там, а завтра вранці будеш тут. Благочинний прийме тебе радо.

Хотілося, щоб він сказав інакше.

Матушка провела мене, радила швидше вернутись і турбувалася, щоб не застудився, хоч було дуже тепло. Я боявся виявити свої переживання, намагався бути веселий, підчас прощання жартував із нею,—і, я певен, що вона тоді не помітила моїх ревнощів.

... Як старість зрівнює почуття! Ці рядки я пишу спокійно, тільки маленький біль заважає бути цілком об'єктивним. Тепер би я забув про цей випадок, коли б не згадав вікарія. Але тоді, самітний, уночі, я мучився. Я припускав найбрудніше, що могло трапитись між моєю дружиною і вікарієм, який, всетаки, був чоловік.

У домі благочинного вже спали, коли я, оточений злими собаками, постукав у двері. Я сказав за чим приїхав. Отець Мегейда, що вийшов сам, закутаний у ковдру, одчинити двері, затурбувався, збудив повну заспану матушку й служницю... Всі вони шукали вікарієвої книги і під столом, і на лутках, і на ліжках, все вони перекидали, перерили, але ніде її не знайшли.

— Нема,—одсапуючись, сказав отець Мегейда, дуже стурбований.

Я заночував, але спати не міг. Я проклинав недоречну візиту вікарія, його книгу і сам себе, що згодився поїхати. Коли над вікнами прокинулися ластівки, я вже запряг свою шкапину. Всю дорогу вона бігла, як несамовита, і спинялась тільки тоді, коли мені треба було вирізати новий прут. Дивно, як вона тоді не впала дохлою перед моїми ворітьми: з неї шматками падало мило, а з рота тяглась густа піна.

— Загнав коня,—сказала матушка, побачивши мене. Я відштовхнув її од себе і побіг до будинку. Перед кімнатою, де спав вікарій, я спинився. Рішучість і образа примусили мене одчинити двері. Що я думав робити, я й сам не знав. У затишну кімнату влилося соняшне світло. Воно збудило вікарія, що спав свіжий, безтурботний, як дитина, підклавши руку під щоку. Очі йому розплющились і він позіхнув.

— Це ти, отче?

І від цих слів гнів у мені улігся, і я вже боявся, що так свавільно збудив вікарія.

— Ну, що, отче, привіз книжки?—Дуже чудний, мабуть, був мій вигляд, бо вікарій ледве не розреготався.

— Ні, ваше преосвященство.

— Ну, йди собі з богом... Пам'ять погана стає... Кучер мій найшов їх у передку в кареті. Бувають же такі помилки!

Після сніданку вікарій поїхав. Я не зводив очей з матушки. Але ні тіні вини, ні зрадливої зморшки не з'явилось на її обличчі. Мої погляди спокійно одбивалися в її ясних і чистих, як осінні озерця, очах. Ніхто не вбачив би брехні в них, бо здавалось, що вона не може там заховатись.

— Любо!—покликав я її.

— Що тобі, Васю?—вона з любою усмішкою підійшла до мене.

— Ти не зрадила мене?

— Любий, як спало це тобі на думку? Як ти погано про мене думаєш? Коли б ніхто не сказав цих слів вікарію...

Я більше її не питав. Але не один рік минув, поки життя погасило біль у серці.

Сьогодні ввечері, сівши за стіл, я довго дивився на матушку. І досі сховано від мене правду. Та, мабуть, я не помиляюсь. Жінки, що виховані в родинах, де знають ціну ганьбі, воліють взяти свій гріх у домовину... Але, кінець-кінцем, хіба не однаково, чи согрішила вона проти мене чи ні, це ж дрібниці! Життя навчило мене бути розважливим. Я тепер не хочу розгадувати таємниць—у кожного їх багато, і вони—невід'ємна власність людини.

*

На дворі стугонить вітер. Клоччя хмар швидко перебігають повз місяць.

Коли вийдеш такої години з хати, то пагорок, де стоїть церква і моя сторожка, здається островом. Б'ють вали, один за одним підкочуючись до кручі, бризки листя, сухого гілля, летять на залізо даху. Віконниці сіпаються, шибки дзвенять—і ліс—справжнє розбурхане сердите море. У кімнаті затишно й тепло. На почорнілій картині шелестять мухи, обсівши і спис, і коня святого Юрія.

Такої осінньої ночі, на другому році після шлюбу, в нас народився хлопчик. Спочатку неприємно було чути його плач, що нагадував нявчання голодної кішки. Я звик до тиші, але сердитись за крик на маленьке безпорадне створіння неможна було. Уже через якийсь тиждень я прив'язався до дитини. Якась особлива привабливість була в тих вечорах, коли матушка, під лагідну пісню, хитала колиску.

... Скрипить вірьовка, десь співає невидимий цвіркун, у віконниці тихо стукає гілля... Марфа метушиться, то розвішує біля теплої груби пелюшки, то варить кашку. Вона немов помолодшала за ці дні і — хто зна — може, вона мріє про те, що й до неї, старої чеснотливої діви з глухіх лісів наших, прилине незнайомий лицар, в образі бородатого вдівця, і назве її дружиною.

... Я обмину перші роки. Багато дечого забулось, а багато просто нецікавого. Всі діти, як гороб'ята, до певного віку подібні одне до одного.

Син не любив сидіти на колінах чи бути біля батьків. Потім ця його звичка доводила нас до сліз, не раз ми казали:

— Ми збалували його! Він нас не любить.

Селянські хлопці, гулянки з ними — це більше подобалось йому. Додому приходив він обідраний, брудний, подряпаний. Матушка, що вважала себе через щось майже за аристократку, дуже сердилася на дитину. Але не допомагали ні слова, ні материні сльози — хлопчик удався надто свавільний. Коли ми його замикали в кімнаті, він тікав через вікно, коли ставили навколішки, він навмисне лазив по всій кімнаті і радий був, коли на колінах протирались дірки.

Узимку в кімнаті висіло до десятка кліток, бо син те тільки й робив, що ловив птахів. Ми пробували захопити

його дитячу фантазію віршами, малюнками, але це для нього була ще гірша кара, ніж стояти навколішках, проте, пам'ять він мав чудову.

— Я, синку, надумав оддати тебе до гімназії, — сказав я йому одного разу ввечері, коли він стомлений прийшов з лісу. — Ти тямиш читати, знаєш вірші і скоро будеш дорослий, — час тобі кинути батьків.

— Не хочу... — пробубонів він. Він сказав це зовсім як дорослий. Я злякався тоді за його долю: похмурі брови уперте підборіддя не віщують нічого доброго.

— Тобі шкода нас, батьків твоїх... Я знаю, що ти нудьгуватимеш у далекому місті, та ми ж приїздитимемо до тебе... А виростеш великий, будешь лікарем... Пам'ятаєш, приїздив він, коли мама занедужала... Сірі в яблуках коні... кучер... — дитину я намагався переконати дитячою логікою, але знову було:

— Не хочу.

— Чому ж ти не хочеш?

— Чоботи шити краще...

Якогось його товариша батько оддавав шевцювати. Моєму синові не хотілось кидати свого друга. Даремно я доводив, що чоботи шити брудна робота, що всі шевці горбаті й жовті, — він мене не слухав.

Діти ще змалку розбиваються на дві катеґорії: одні люблять копатись у землі, бігати біля худоби, майструвати, вони роблять все це в гурті, весело, другі — сидіти мовчазно в закутку і про щось мріяти. Останні слухняніші, але, на жаль, мій син до них не належав — він не вдався в мене.

Я не дозволив йому шевцювати.

Через тиждень, засвітивши лямпадку, я з матушкою стояв перед іконою і врочисто проказував слова молитви. Ми били поклони, а син глузливо дивився на нас. З дав-

ніх-давен у сім'ї, з дідів і прадідів, був звичай просити допомоги у бога перед усяким важним ділом. Кінчивши молитву, ми по-батьківському поцілували сина в лоб.

Бричка, набита запашним сухим сіном, стояла перед ґанком. Матушка посадовила сина на передку і благословила нас, коли я вдарив сонну шкапину батогом.

Син не плакав. Він навіть був веселий. Але як я не хотів узнати причину такої поведінки, мені не щастило. Тільки підчас іспитів для мене все стало ясно. Син обдурив мене. У той час, коли я чекав, разом з іншими батьками наслідків іспиту, до мене вийшов законовчитель.

— Як ви насмілились привести сюди свого сина? Він хлопець без усяких здатностей. В його літах треба знати, принаймні, хоч молитви, тим паче батько священик... Ви хоч вивчіть його читати. Неписьменних до гімназії не приймають!

Я не вірив тому, що чув.

— Може, це помилка?

Але законовчитель досадливо махнув рукою і кинув мене самого.

З усіх дітей, що складали іспит, найвеселіший був мій син. Можна було подумати, що його найбільше хвалили за знання.

— Як тобі не соромно,—звернувся я до нього, та даремно було докоряти. З радощів він всю дорогу читав молитви, вірші, рішав задачі, які їм задавали на іспиті і чудним баском перекривляв учителів.

Характер дуже рано почав виявлятись. Узявши на увагу його упертість і настирливість, я на другий рік був розумніший. Я не покладався вже на його знання, бо коли йому хотілось, чи треба було, він міг прикинутися зовсім дурним. Коли вдруге їхали, в передку брички лежало дві індички та молоде порося, а молоду ніжну свинину, як

переказували, дуже любив законовчитель. Такий скромний подарунок часто допомагав за тих часів. Отець протоієрей із словами подяки прийняв мій дар,—а це значило, що коли син і не складе іспиту, як торік, то однаково його приймуть до гімназії.

... Сумно стало в наших кімнатах. Квіти на лутках буйно розрослись,—їх ніхто тепер не общипував. Шибок нових не доводилося вставляти в вікна, бо без свого ватажка і сільські хлопці стали тихіші. За всю осінь жаден дядько не прийшов скаржитись, що син позривав на баштані кращі кавуни та, тікаючи, попсував огудиння.

Коли син був дома, ці дрібниці неприємно хвилювали нас обох. Але тепер, хотілося, хоч щонебудь почути про нього, бо він не писав зовсім до нас. Ми, вдвох з матушкою, складали довгі листи, кілька разів переписуючи їх, щоб більше знайти тепліших слів. І тільки єдиний раз за все життя, згодом, через багато років, ми побачили його лист. Навіть це був не лист, а звичайний клаптик сірого паперу, що валявся у нас під вікном... Ми й досі його бережемо. «Я зовсім здоровий і дуже вас люблю»... Які ще інші слова можна знайти, щоб дати довічну радість батькам? А якраз ці слова і були написані нашвидку на тім брудним папері.

Та не треба забігати вперед. Коли тримаєш у руці перо і бачиш перед собою незайманий папір, який мусиш оплідити своїми словами, то відповідаєш сам перед собою за послідовність думок.

За синове помешкання, мені доводилось удові-дияконші, що жила тільки з учнів, платити двадцять карбованців на місяць. Це ніби і на теперішній і на той час невеликі гроші, але як важко було їх добувати! Моя парафія була найбідніша в окрузі. Сільце в дворів двісті під замком та два невеликих хутірці,—оце вона вся. Церква мала, бо її бу-

дував для себе якийсь пан, що ще до барона володів маєтком, проте і вона ні разу не бувала повна. Люди так стомлювались після повсякденної важкої роботи, що забували про неділю. У свята вони спали, як ховрахи, зарившись під свої низькі очеретяні стріхи. На вулиці у пилюзі гралися самі діти. Чудна доля випала цим людям! Вони знали, що народились і вмруть наймитами. І я, молодий, недосвічений, може, дітклививіший, ніж інші, одмовлявся брати гроші за вінчання й похорони. Мій батько, чоловік дуже праведний, що через своє святе життя і помер у злиднях, бо й ховали його на громадські гроші, високо ставив обов'язки пастиря й суворо додержував їх. Він навчив мене робити прядки та веретена і, вмираючи, одказав мені верстат.

З моєю звичкою, безглуздою на декого, важко звикались дядьки. Раз навіть прийшов до мене балакати колишній унтер-офіцер, Микита Іванович. Для цього він наділ синій салдатський мундир із срібним хрестом. Гудзики мерехтіли на сонці, він перед цим їх, мабуть, чистив крейдою. Вони обведені були білими кружальцями, як іноді місяць. Він поставив у куток свою палицю, закрутив ще дужче жовті цупкі, як дріт, вуса і сказав:

— Чом ви, батюшко, не берете грошей за похорони і вінчання, гидуєте?

Я висловив свій погляд.

— Непонятно якось,—промовив він,—народ обіжається. Хіба ми хужі од інших?

— Хто ж саме в обиді?

Але він так і не сказав. Та й не треба було, бо з балачок я сам знав, що невдоволені з мене ті кілька чоловік найбагатших, що мають наймитів. Проте я виступив із казанням на цю тему наступної неділі.

Отець Мегейда, почувши про мої проповіді, приїхав мене врозумляти.

— Ви, молодий отче, рано заходилися вчити нас, старіших, отже й розумніших од вас,—сказав він.—Ви словами своїми підкопуєтесь під нас. Ви мусите бути звичайним священиком, як і ми всі. Вас тоді шануватимуть, бо не забувайте, що селяни з давніх-давен звикли, що їм дурно нічого не робиться. Ваші слова—дитячі мрії. Хто з нас, бувши дитиною, не думав про такі речі? Ви краще слухайтесь старшого, подивіться на мене! Я також, як і ви, не мав протекції, та, проте, я зараз благочинний... Ніхто не скаже, що я щонебудь погане зробив кому... хоч у мене тепер велике господарство, пасіка, а колись нічого не було. Треба знати тільки міру! З бідного бери стільки, скільки дасть, а з багатого і більше гріха немає... Про вас досі слава пройшла, як про гарного прядочника, а не пастиря, а в цім особливих заслуг, ні перед богом, ні перед людьми немає. Зрозумійте правильно мої слова, молодий отче!

О, я його розумів прекрасно! Він справді умів як жити Навіть од революції він не дуже постраждав. Він і зараз має велике господарство, наймичку і робітника, щоб за худобою доглядали, і зараз, як і колись оддає під проценти гроші, але цю послугу робить тільки людям надійним, на яких можна покластись. О, він справді знає міру! У нього прихильників між парафіянами чимало. Коли підчас недільної одправи стало рідше людей, хтось поширив чутку, що батюшка бере на «примітку» тих, що забули бога,—і знову тепер у нього в церкві повно.

*

Проте своєї чистоти я не додержав до кінця. Я учинив тяжкий гріх.

Почалася війна. За помешкання дияконші треба було платити більше. Про це вона не раз виразно натякала,

а, кінець-кінцем, одмовилася зовсім тримати у себе сина. На нещастя, якраз мене звалила з ніг хороба. Мало не два місяці я не робив прядок, а матушка нічого не шила. Цілих два місяці ми не платили за сина,—це борг непосильний, а я встав, виснажений і ще зовсім кволий, з ліжка.

— Що робити?—У розпачі говорив я.

— Може б... поїхати... нам до єпископа, тепер ним колишній вікарій. Пам'ятаєш, він заїздив до нас? Він би поміг...—промовила матушка.

Я розгнівався. Милости з його рук мені честь не дозволяла брати, бо надто гіркі спогади несло з собою це добродійство.

— Як хочеш, Васю,—лагідно сказала матушка,—але ж не кидати Сергієві гімназії?

Становище було скрутне. Я написав про це синові. Він знайшов десь лекції, але, хоч і писав, що йому живеться добре, проте ми не вірили.

— Тоді звернись до барона,—порадила матушка.

Мені першому не довелось зробити кроку, барон сам запросив мене до себе. На початку весни він приїхав із столиці до замку, де думав прожити все літо.

Крім мене, ще в гостях був отець Мегейда. Нам дали на веранді кави. Подавали її льокаї в гарненьких чашечках. Я сидів, напружено вслухаючись в розмову, досить беззмістовну, що завжди буває у людей в таких випадках. Не тому ж закликав мене барон, щоб частувати кавою?

Коли гості розійшлись, і ми залишилися втрьох, барон звернувся до мене:

— Я маю до вас одне прохання і сподіваюсь, що ви не одмовите?

Благочиний хитро і єхидно посміхався, хоч і уникав дивитися на мене.

— Річ ось у чім. Я надумав переселити село. Зараз у Сибіру я спеціяльно для цього купив чимало землі. Селяни, напевно, не схочуть добром іти, хоч закон на моїм боці. Але, про всякий случай, щоб уникнути заколоту, ви з ними в церкві порозмовляєте на цю тему. Ручуся своїм словом, що їм там краще житиметься, ніж тут. Я вам дам той том енциклопедії, де описується цей край і ви побачите, що я, справді, бажаю добра людям. Ви уважно почитайте цю статтю. Її писав відомий професор, знавець Амуру. Вона й для казання дасть вам матеріял. А через те, що ви втратите парафію, то я вас залишаю священиком для замку. Вам даватимуть все, що треба.

Барон струсив попіл з цигари і байдуже глянув крізь одчинене вікно на зорі.

— Я дам вам відповідь через кілька днів,—відповів я.

Проходивши під вікном, я чув уривки розмови.

— Не думаю, щоб згодився,—промовив благочинний.

На ці слова одповів глузливий сміх барона.

З важкою головою прийшов я до дому. Сум огорнув мене, коли я підвів рахунки своїм боргам. Матушка, почувши за пропозицію барона, ледве стримуючи радість, сказала:

— Звісно, це краще, ніж мати цю злиденну парафію.

— Любо, я напишу Сергієві про це.

— Не треба, не треба, навіщо турбувати дитину?—Тепер я знаю, що це вона сказала не тому, що боялась розтривожити сина. Але тоді її голос здався мені щирим.

Ми прочитали вголос статтю відомого професора; там поетично описувались непроникливі пущі, незаймана цілина з численними дикими звірми, про хутро яких мріють заможні жінки.

«Луки ріки Амуру навесні являють собою суцільний килим. На жирній землі виростає висока трава, в якій сховається людина. Ріка однаково багата на рибу, що й ліс на звіря. У надрах землі так багато покладів всіляких копалин, як, мабуть, ніде на землі. Все це тільки чекає руки і праці людської,—писалося в енциклопедії.—«Край ще недосліжений остаточно. Але за теперішніми відомостями, можна сказати, що ґрунт там для хліборобства годящий, хоч в деяких ділянках цієї величезної Амурської прерії правильному зростові перешкоджають довгочасні і великі дощі, майже зливи».

— Бачиш,— сказала матушка,— і все гаразд. Я тільки не розумію, як можуть перешкоджати дощі? У нас скаржаться більше на посуху.

Я погодився з нею. Другого дня барон вислухав мене і потиснув руку. Проте, в неділю, коли я вийшов до амвону в блискучій ризі, з хрестом у руках, мене мучило сумління. Селяни слухали уважно. Мій погляд зустрічав сотні недовірливих очей, що, як невидимі свердла, намагались проступити в середину моєї істоти. Це була боротьба не до снаги мені. Я почував себе, як той молодий і чесний прикажчик, що продає гнилий хазяїнів крам. З чола падали холодні краплі.

— Амінь,— сказав я з полегшанням, кінчивши казання.

— Ну, що ж, поїдемо з вами батюшко,— хтось сумно пожартував.

Потім церква спорожніла, безрукий Микита Іванович, що керував на крилосі кількома дідами в півчі, загасивши свічки і лямпадки перед іконами, останній вийшов із притвору.

За тижнів два вирушала з села добра валка. У куряві за возами, із всяким хатнім мотлохом, ішли чоловіки й жінки, а немічні баби і діти, сховавши голови в коліна,

ридали. Корови, прив'язані до задків, ревли, не бачачи біля себе телят, м'ясо яких пішло на базар. Скрипіння коліс, гавкання собак, похмурі погляди, —все це залишило важкий слід.

Валка зникла за лісом, у куряві, позолоченій сонцем. А на селі ледве встигли сховатися недавні хазяїни цих бідних осель, розпоряжались уже хуторяни, що за безцінь купили будівлі. Очерет із стріх порохом сипався на дорогу, крокви стогнали, дерево бралось на підводи, що раптом з'явились на всіх вулицях і вуличках.

Надвечір, по луках слався димок із багать, де тліли рештки хат. А в ньому плавали уламки білих пічок, як привиди, що довгий час нагадували мені про ті зимові вечори, коли в бовдурах шумить і гуляє фуґа, а біля вогнищ гріється дітвора, з надією дивлячись голодними очима на горшки, з яких іде пахуча пара.

... Їхавши кудись по ділу, благочинний заїхав до мене; він задоволено гладив бороду і був веселий.

— Це все я вам зробив. Дякуйте мені. А ви й не знали?.. Хіба барон, од якого залежить мало не півгубернії, не обійшовся б без вас? Всі начальники та сам губернатор танцюють, як він заграє...— сказав на прощання отець Мегейда.

Ясно, що на мене ніякої потреби не мав барон. Що я був для нього? Звичайний піп, в якого чоботи смердять дьогтем. Пан просто хотів погратись зо мною. Всі люди які мають владу, люблять доводити свою силу в дрібницях. Благочинний, щоб помститись на мені, заінтриґував, мабуть, барона моєю непідкупністю і знайшов йому, що мучився з нудоти, веселу розвагу.

— Чому ти такий став?—Питала матушка, дивуючись моєму настрою.—Ми мусимо радіти, що життя наше покращало.

— Серце мені каже, що я став Юдою,—відповів я.

Дощі змили сліди крейди й глини, дороги зазеленіли, розлізся шпориш і берізка,—і ніхто б не впізнав місця, де стояло село. Барон наказав дбайливо очистити землю від паліччя та каміння. Проте, я часто натикався у високій траві на цеглину. Я брав її в руки, оглядав, як коштовну річ, і вона, мабуть, мені говорила більше, ніж рідка знахідка археологу. Якийсь дивний сон находив на мене. Передо мною вставали виснажені постаті. Стомлені очі уперто дивились на мене... Чулись голоси. Засмаглі вуста просили їсти... І я бачив, як, втомлені спекою, вони гинуть десь на безлюдних і безмежних просторах Сибіру... У матерів у грудях немає молока і дитячі роти прилипають до потрісканих персів. Довга валка—її слід:—роздуті, смердючі і обліплені жирними мухами, трупи корів, коней, собак та хрести над, нашвидку викопаними, могилами. Під напнутими ряднами, стогнуть хорі і її нікому не шкода... Чума, холера... Я прокидався з утоми, знову заплющуючи очі.

... На обрії, окутаний пекучим соняшним промінням, мчав автомобіль. Зайчики перебігали по блискучому лаку. Тепер із хат не вибігала обірвана дітвора, і старі жінки не прикладали рук до чола, щоб краще роздивитись на бісову машину. Барон ледве помітно хитнув мені головою. Він тепер не зачиняв чорними шторами вікон, бо замісць диму і смороду загород, крику й галасу, линуло звідусіль свіже повітря й тиша.

... З усіх селян зосталось тільки двоє: Микита Іванович та Вустя. Унтер-офіцер, потайки од барона, викопав собі на взліссі землянку, і, щоб вона не кидалась у вічі, обклав її дерном. З ранку до вечора він стукав молотком, справляючи чоботи. У нього не було ні родичів, ні близьких, бо в ці місця він забрів випадково. А Вустя, придуркувата шепелява дівка, не мала своєї хати і ночувала,

де робила, її ніхто не схотів брати з собою. Вона ніяк не могла зрозуміти чому її кинули саму і цілі дні плакала. Її ридання нагадували виття голодної собаки. Перші дні вона годувалась і жила в мене. У ночі я чув її спросонні слова.

— Батюско, де люди?.. Де люди?..

Навіть і вона нудьгувала за людьми. Вона забула, що її часто ґвалтували. Вона забула все, що кидало б тінь на спогади. Слухаючи її, здавалось, що це не їй виривали пасмами волосся і били під п'яну руку. Скільки разів я знаходив її непритомною по рівчаках! Коли заходила розмова про селян, в її зелених очах спалахували вогники а засмалене від сонця та вітру обличчя морщилось в усмішку, і вона згадувала про кожного хазяїна, оповідала селянські дрібниці, які їй, мабуть, було приємно згадувати. Іноді вона вставала вдосвіта, нашвидку збиралась кудись і через годину поверталась.

— Я ходила до Своріні́в, а їхньої хати нема. А вони ж кликали мене, казали, що бабі їхній погано.

Її заспокоювали, як могли. Вона нудьгувала без роботи. Ще змалку вона звикла робити, не спочиваючи, руки її завжди були порепані, у глибоких тріщинах, як земля в посуху. А проте взимку вона ходила боса, бо коли хто і давав їй чоботи, то інші однімали.

Не витримавши життя на однім місці, Вустя восени кинула нас і пішла кудись на хуторі. У свята я завжди бачив її кремезну, велику постать біля дверей у притворі, де стояли старці. Вона несміливо, пригноблена врочистістю, йшла до вівтаря поставити свічку. Її сторонились, давали дорогу, щоб вона не замазала товстими, брудними руками празникової одежі. Чи молилась вона справді,—я не знаю. Але їй подобалась церковна пишнота, блиск позолоти на іконах, мерехтіння свічок, пахощі ладану,—цілу службу вона дивилась жадібними, широко розплющеними очима.

Перед Покровою, стомлений вечірнею, я пішов у ліс. Довго літаючи в безвітрянім повітрі, зривалося останнє листя. Ноги м'яко вгрузали і було приємно від того лагідного шуму, що тривожив сонну тишу. Я люблю самотність, бо вона не спиняє думок. Дивлячись на небо, переплетене химерним узором гілля, хочеться йти і йти без кінця. У такі хвилини людина зливається з природою, розуміє її, як живу істоту і в кожному шелестінні, в кожному подуві вітру, знаходить цілі скарби прекрасного.

За мною почулися кроки. Я оглянувся. Несподівано із тіні виринула постать Вусті.

Вона була чимсь схвильована, бо підійшла несміливо, як у церкві.

— Чого тобі?—спитав я, щоб підбадьорити її.

Вона нахилила низько голову і мовчала. Кофта підіймалась од важкого дихання.

— Та кажи ж, дурко.

— У мене скоро буде дитина...— Вона моторошно засміялась. І, мабуть, од цього сміху вона стала сміливіша, для чогось випнула живіт і ляпнула по ньому рукою.

— Бачте.

— Ти хочеш дитини?

— Не знаю.

— А чого ти прийшла до мене?

— Я хочу, щоб ви були за хрещеного батька... Кумом... Мені на хуторах і грошей дали... Багато.—Вона мені показала з гордістю срібний карбованець. Я мовчав. Тоді вона знову спитала.

— Батюшко, це ж великий гріх? Я сьогодні й велику свічку через те поставила.

— Сердешна дитино,—я погладив її масне, жостке волосся і відразу почув, як все її тіло раптом пом'якшало, потепліло. Вона нахилилась і почала лизати вогкими

губами мені руки. Дихання вчастилось, але я не зважив на це. Люди, що майже не бачать ласки, відчувши її, згодні за цю щедрість заплатити усім, що мають. Життя Вустю навчило розплачуватись одним. Вона звикла, що від неї вимагають тільки жінки і навіть б'ють її, коли вона противиться. Вона раптом упала на землю і цим завдала мені клопоту. Я, думаючи, що їй погано, а це часто буває, з вагітними, нахилився допомогти їй.

Товсті губи прошепотіли.

— Я вас дуже люблю, батюшко...

Кожна літера шипіла, як у беззубого. Я отштовхнув од себе це нерозумне створіння. Вона навіть не застогнала, вдарившись головою об дуба. В її очах я побачив здивовання й страх. Мені стало шкода й сором самого себе.

— Встань іди собі, і більш ніколи так не роби!

Але з малих хлопців хтось піддивився. Коли мені доводилося проходити в замку, панська прислуга нишком глузувала і чмихала. Не минуло й тижня, як пастухи, зобачивши мене, починали співати безглуздої пісні. Вони підскакували і кричали щосили:

Піп, піп!
Скік, скік!
А за ним попадя.
Йому вуха намина.
Сом, сом!
Бов. бов!
Щоб не бігав ти до Вусті,
Обірву тобі вуси!

Матушка, почувши раз цю брехливу пісню, холодно глянула на мене і спитала:

— Ти чуєш?

Потім, не змігши далі стримати своїх ревнощів, за кричала:

— Господи, і на кого він мене проміняв!.. На придуркувату нікчемну? Який сором! Яка ганьба!

Даремно було втішати. Це б не допомогло. Жінку взагалі, дуже важко переконати, а мою особливо. Вона навіть не хотіла слухать, що я скажу.

З того часу, вперше за життя, я зненавидів людину. Я обминав огидливу постать Вусті, забувши, що вона невинувата. Винні були ті прикажчики з економії, які, коли їм було нудно, закликали цю дівку до себе, щоб посміятись.

— Скажи, красуне, кого ти любиш?

— Я дуже люблю батюшку,—відповідала вона.

Я мусів ховатись од людей, щоб не бачити їхніх поглядів.

Я тікав од жінки, що б не чути її докорів. Мені ніхто не вірив. Марфа і та часто казала:

— Як же це так, пан-отче? Отець Методій, хоч і старіший був, а далеко розумніший...

*

Приїхав син. Він дуже виріс, золотенькі вуси проросли йому на верхній губі, плечі розсунулись, груди побільшали, сіра форменна блюзка ледве застібалась ґудзиками. І голос йому став інший, певніший і спокійніший.

Він не кинувся нам на шию, а спокійно з чемною усмішкою вклонився.

— Здрастуйте.

Матушка заплакала.

— Невже ти не скучив за нами?

— Ні, чого ж, скучив. Та я ж не баришня.— Він нашвидку напився чаю і вибіг з дому. Я теж поплентався за ним. Я побачив, як він за замком раптом став. Бідний, він не вірив собі! Він, як давно колись, біг до свого приятеля і, мабуть, так багато нового було для розмови. Він не чув, як я підійшов.

— Сергію,—тихенько сіпнув я його за рукав.

— Що вам за охота ходити за мною?

— Сину, сину, який же ти жорстокий. Коли ти будеш батьком, ти довідаєшся, що більшої образи над такі слова немає на світі.

— Де Тиміш? Де село?— Немов не слухаючи мене, спитав він.

— Там... там... у Сибіру.

Тонкі вуста його міцно стулились, ніби він хотів сказати щось важке й образливе, потім безнадійно глянув, сів і заридав, затуливши обличчя.

— Це мій гріх, сину! мій! — і тоді я йому оповів про все.

Вечоріло, над маленькою річкою вставав туман. На горі засяв замок, ще біліший у присмерках. Легенький вітер доносив уривки меланхолійного вальсу, що його, мабуть, грала баронеса.

— Холодно вже, сину, ходімо.

Ми встали. У синовім погляді я не зауважив злости. Він знову приязно дивився на мене.

— Може їм там справді краще?—з надією промовив він.

Але через день листоноша, що рідко заходить до нас, синьою конвертою розвіяв усі надії. Син схвильовано розірвав папір і прочитав про себе листа. Але, мабуть, кожне слово справляло все важче і важче враження. Застогнавши, він сів.

— Читайте,—кинув папір і од болю скривив обличчя.

Матушка знайшла окуляри. Я обережно їх протер і дав біля себе місце дружині, що присунулась до мене, зворушена звичайною жіночою цікавістю.

«Дорогий поповичу!—починався лист.—Оце вже два роки минуло, як ми вже в Сибіру. Приїхали сюди пізно восени. По дорозі померло чимало із наших селян, все більше старі та малі. Землі дано нам на болотах. Люди дуже лаяли твого батька. І я згадав його не одним словом, бо брехав він, як і личить попові. Нашвидку поробили собі та скотині курені. Першу зиму в цих куренях було так холодно, як у нас на Водохреща. Безперестанно ми розкидали вогнище. Воно горіло не вгасаючи, а щоб не так було холодно, ми збиралися в один курінь душ по десять, тулились один до одного і вкривались усім, що було. Поганеньке містечко за три з гаком сотні верстов од нас. Але там можна дістати соли. А ми якось забули про неї восени. Довелося за нею послати підводу взимку. Ні кінь, ні хлопець не вернувся. Поїхав парубок,—може він продав коня і втік світ за очі, а може, його розірвали звірі. Другій підводі пощастило. Та коли вона вернулась у багатьох розпухли ясна. Ховали без попа, в снігу, бо землі не докопались. Але що зима проти літа? Думали прийде літо, засіємо зорану землю, скосимо, накладемо цілі стіжки й житимемо, як той пан. Та хіба воно буває, як думаєш? На весні Амур розлився так, що ми кинули курені, не вспівши і начиння хатнього взяти,—треба було рятуватись. Все позносила вода. Почався голод. Їздили по городу.Там дали трохи хліба, та його було дуже обмаль. Проте ця допомога втихомирила всіх, кожен взявся за роботу. Я, як швець, не взяв собі землі, надіючись на своє ремесло. А тут про шевство нічого й думати. На мене дивились, як на дармоїда. Докоряли шматком хліба і одгонили од роботи. Перемінились зовсім люди... А влітку не стало життя од комарів та мошкари. По інших місцях у цей час люди ходять у сітках, а в нас не було нічого. Поопухали так, що страшно дивитись.

Не звикли ми до тутешніх місць! Через те і хороба, лихоманка якась, з'явилась. Багато од неї людей перемерло Бачачи це, я втік, хай мені люди простять, що я вкрав окраєць хліба. Його вистачило тільки на день. Три дні я йшов голодний. Була страшна спека. Рот мені ввесь потріскався. Я ловив мишей, їв траву і, все таке, не дійшов до міста. Шукаючи холодка, я поліз у рівчак і очунявсь у шпиталі. Я б вік у ньому прожив—все таки там гарне. Годували мене немов справді я кому потрібний. Після лікарні мене забрали на війну. Тепер сижу в шанцях біля польського міста і відтіль тобі посилаю листа.

Написав до тебе, знаючи твою добрість. Пришли мені махорки та сухарів, коли не забув, як ми з тобою товаришували».

Ніхто не перервав мого читання, син не зводив з мене очей—я це почував. Коли я на нього глянув, він із силою процідив крізь зуби.

— Наробили!

— На все божа воля,—сказала матушка. Вона поставилась до цього, немов прочитала в газеті про катастрофу.

Пізно вночі ми загасили світло. Минула вже північ. Матушка спала безтурботно, розтуливши рота. А я перевертався з боку на бік, боявся розплющити очі, щоб не бачити біля себе тих людей, на яких і я підійняв руку. Світало вже, коли я встав з ліжка і пішов у синову кімнату.

— Ти не спиш, Сергію?

— Сідайте, тату,—відповів він. У голосі почувалась теплінь,—так говорять до хорого.

— Про віщо, Сергію, ти думаєш?

— Про те, тату, що не ваша вина тут. Це й без вас було б зроблено.

Не знаю через що саме, чи через ці слова ласки, чи через знервованість, я заплакав. Кожна сльоза полегшу-

вала горе. Так плачуть ті, хто щиро кається у злочині.

— Ти, сину, пошли йому всього, що треба й напиши, що твій батько просить пробачити за його провину...— сказав я, витерши сльози.

Замок спав і баронові, напевно, снились ті фабрики повстяників, які він десь на півночі почав будувати.

— Ідіть, тату, спати, а я все зроблю, що треба.

Словам сина я не надав значення. «Все, що треба—на мою думку—одіслати сердешному салдатикові сухарів, пару, другу, білизни тощо. Та я забув, що хлопцеві сімнадцять літ. Хоч він був мій син,а я його менше знав, ніж будь-якого прикажчика в економії. А мені, здається, не бракує спостережливости. Я бачив у ньому тільки розумного, здорового не по своїх літах, юнака.

Щоранку, після кави, барон із сигарою в зубах прогулювався в парку, що розлігся на високих пагорках та кучугурах, понад ставами. У той час заборонено було будь-кому ходити там. Споглядати ранкову молоду красу природи, дозволялось тільки її панові. Здебільшого він ходив сам по тінистих алеях, і рідко коли брав із собою ще якогось гостя,—це вважалось за велику честь. Барон навідувався до фазанного двору, годував там цих красивих птахів, потім сходив до ставка, де плавали чорні й білі лебеді.

Сторожі з рушницями на межі оберегали панів спокій.

Син знав цю звичку барона. Тому він і встав рано. До сніданку, що поставила матушка, він і не доторкнувся.

— Куди ти?—спитав я.

— Я швидко повернусь.

Я помітив, що син узяв з собою товаришевого листа.

— Проте, сину, ти не сказав, куди йдеш?

— Ви хочете знати?.. До барона!

— Господи!—скрикнула матушка,—що ти думаєш робити?

Її крику ніхто не слухав. Я взяв сина під руку і разом вийшов з ним. Але, коли ми були недалеко од парку, син промовив:

— Тату, ви б краще зо мною не йшли, бо я йду дивитись не на сльози, які, певно, й викличе цей лист. Бо й барон може бути сантиментальним.

Якось несподівано він зник у чагарнику, що ріс на межі парку. Довго хиталося гілля на тому місці, де він пройшов. Мені кортіло піддивитись і підслухати розмову цих двох людей. Я сам проліз крізь ліщину і хотів піти слідом за сином, але якась невідома сила мене утримала на місці.

Барон наспівував щось про себе. Але раптом його очі крізь пенсне примружились і презирлива посмішка затягла куточки рота. Він не виявив здивовання, ніби не трапилось ніякого порушення закону.

— Ви, юначе, мабуть не знаєте, що в певні години заборонено...

— Все я знаю!—Під щоками, на яких золотився пух, затремтіли вилиці. Але руки синові не дрижали,—зовні він був зовсім спокійний Як він був у цей момент не похожий на мене! Я почув батьківську гордість. Нарешті, хоч один із нашого роду похожий на справжню людину.

— Чому ви зайшли в такому разі?

— Я прийшов з вами, пане, розмовляти не так, як ви думаєте.—Син поволі вийняв з кишені листа і дав баронові.

Як вони обоє прекрасно себе тримали! Які в них байдужі спокійні були обличчя! Барон кинув сигару, розтоптав її носком гарного черевика, а сам гостинним жестом

запросив сина сісти. Сергія зраджували тільки очі. Надто упертий був їхній погляд.

— Неприємна історія,—промовив барон.—Надзвичайно неприємна історія. Я вам од щирого серця дякую за цього листа. Справді, яке жахливе лихо довелось терпіти цим людям, а я досі, повірте, не мав жадної звістки, і, звичайно, не знав нічого. Їм треба допомогти. Я організую комісію для допомоги і призначу за голову вашого батька. Ви ж, коли не помиляюсь, син отця Василя?

— А ви не знали, що це буде, коли селяни переїздили?—якимсь хрипким і чужим голосом спитав син.

— Невже ви мені не віріте?—стиснувши плечима, одмовив барон.

Він ударив стеком по траві так, що голівки квітів полетіли за кілька сажнів. Я тепер догадався з якими думками прийшов син. І з ляком я стежив за кожним його рухом. Коли він закладав руку в кишеню, мені здавалось, що я побачу неодмінно у ній револьвер.

Вважаючи, що розмова скінчена, барон устав.

— До побачення, любий хлопче... Ще раз дякую.

Вуха синові почервоніли. В руці зашарудів лист,—він його пожмакав і одкинув геть.

— Ви брешете!—крикнув він.

Як смів він це сказати?!. І кому? Самому панові? для якого він був звичайна комаха, яких щодня його нога топтала сотні!.. Барон встав. Чемність і вихованість зникли одразу. Він важко дихнув і крикнув скрипучим голосом:

— Хто дав вам право так говорити зо мною? Геть, я вас навчу, хлопче, як поводитись. Молокососе!

Але син, здавалось, уже не чув цих слів. Він висмикнув стек із рук барона і кинувся на нього. Капелюш полетів, як птах, і повиснув на кущі шипшини. Барон, мабуть, ніколи в житті не сподівався цього. Очі йому на один момент

набрали якогось безтямного виразу, немов він побачив перед собою страшну мару. Син був і тоді, в такі молоді літа, багато дужчий за тендітного барона. А мені він здався велетнем. Пан упав, потім встав,—права рука потяглась до кишені, він, мабуть, шукав зброї. Але син вдруге збив його.

Із захопленням я дивився на цю сцену. Тоді мені байдуже було, що станеться після неї. Мене охопила радість. Хотілося без кінця дивитися на сина. Нарешті, я його побачив таким, який він був справді.

— Він помстився,—хотів сказати я, але хрест, що в цей час зовсім тихо задзвенів, спинив мене. Це каже священик, проповідник... Але хіба можна людині влити риб'ячу кров і примусити нею жити?.. І тоді вперше мене взяв сумнів, чи не заперечує релігія в людині самої природи...

Та моє захоплення минуло дуже швидко. Барон не вставав. Блідий рот, здавалося, не дихав. Волосся припало порохом, збитим підчас бійки. Дорогий білий костюм був забруднений, ніби довгий час людину тягали по шляху.

— Сину, голубе мій, тікай,—прошепотів я. Можливо, що він почув мої слова. Сергій безпорадно оглянувся, з огидою подивившись на барона, і поволі пішов назад. О, страх не торкнувся його! Принаймні, цього б ніхто не сказав. Обличчя було спокійне, немов відбулась звичайна розмова.

Сторож, що стояв найближче і певне нічого не чув, тільки тепер догадався прибігти до барона. Три постріли пролунали в лісі.

— Що буде?—спитав я сина.

— А хіба я знаю,—холодно потиснувши плечима, відповів він.

Із замку винувато йшла стурбована прислуга. З усіх кінців позбігались сторожі. Люди стояли навколо барона,

похмуро опустивши голови, і не знали, що їм робити. Він устав сам. Тоді покоївка його почистила, боячись дивитись у червоні од крови очі панові. Раптом він крикнув і всі розбіглись за якусь хвилину. Залишився тільки старший сторож.

— Стать, як полагається!—прошипів барон на дядька, що метушився перед ним, як той селянин, в якого зайняли корову.—Іди в контору за рощотом. І щоб мої очі тебе більше не бачили.

— Пане!..

— Геть!

Розмова надто коротка. Барон вийняв табачницю, хотів запалити, але всі сигари були поламані,—він сердито кинув на бік блискучу коробку і на когось про себе сказав:

— Сволота!

Дядько стояв на місці, немов тільки тепер добираючи змісту тих слів, що чув од пана. Журитись було чого, бо не так легко знайти роботу, коли прогнав хазяїн мало не цілої губерні. А вдома певне жінка, діти... Що їм сказати? Він важко зідхнув.

— Мало тебе били, чорта!

Мене терміново викликали до директора гімназії. Коротенький повний чоловік гупав щосили ногами і кричав мені щось про родину, поганих батьків, виховання тощо.

Я почував себе зле, надто зле, бо кінець-кінцем, мені довелось перебити пана директора і попросити дозволу сісти. Зауваживший мій стан, він присунув важке крісло, що якраз стояло під великим портретом барона. Йому певне стало шкода мене, бо кинувши оком на суворого попечителя, він співчутливо промовив:

— Ми ж залежимо від нього... Хіба б у нас була така гімназія, коли б не його допомога? Нам кілька тисяч на

рік це—великі гроші, а йому однаково, що дати старцеві копійку. А що ж ми робитимемо, коли відмовить він помагати?.. На небезпечний вчинок пішов ваш син. Такі темпераменти, як у нього, у нас заведено прохолоджувати і виховувати в Сибіру. Вам мусить бути сором, як батькові...—Директор захвилювався і хутко забігав по кімнаті.—Ви подумайте, як необачно зроблено це.. Він у прикре становище поставив мене, як вихованець моєї школи. Хіба в мене тут набрід революціонерів чи що? Яке враження буде після цього всього в інших? Я певен, що не мине й тижня, як на моєму столі лежатиме не один десяток прохань про перевід. Ви, сподіваюсь, бачите, що накоїв ваш син? Ну, чого він досяг? Тепер йому скрізь закрита дорога. Йому рік, один тільки рік, залишився закінчити, а тепер ми, звичайно, не можемо дозволити цього... Та це більше залежить од барона, ніж од нас. Отже мушу офіційно повідомити вас, що вашого сина звільнено без права вступу до будь-якої школи міністерства народньої освіти.

Бачачи мій вигляд, директор на прощання сказав:

— Проте не журіться, я б радив звернутися до барона. Може він простить.

В дорозі я згадував цю розмову і погоджувався з директором. Молодість завжди робить помилки. Серце віщувало щось погане. Конячка поволі йшла, вона часто спинялась біля ячменю, щоб висмикнути кілька колосків. Мене так захопили сумні думки, що я не помічав, коли саме ставала бричка. Мабуть кінь простоював довго, бо приїхав додому далеко за північ.

Ще здалеку видно було, що в моїй хатинці ніхто не спить. Крізь віконце проходив світ, од якого дерево займалось якимсь холодним вогнем. Зачувши стукіт коліс, з будинку вийшли матушка і Марфа з ліхтарем. Я попросив їх розпрягти коня, а сам пішов до хати.

Уперше почулась старість! Як важко було сходити по високих східцях! Як нило все тіло. На другий ранок на скронях забіліли цілі пасма сивих волосин.

У кімнаті син сидів за столом, читаючи якусь книжку. Сумні очі зустріли мене.

— Ну, розказуй Васю!—звернулась матушка, ввійшовши з надвору.

— Нічого розказувати,—раптом скрикнув Сергій.—Мене прогнали.

— Як? відкіль?

— Так, відусіль.—Син посміхнувся, ніби сказав якийсь жарт.

Жінкам таких речей неможна казати. Тому ми вийшли до суміжної кімнати. Я не міг засвітити лямпи. Ввесь час зрадливо тремтіли руки.

— Дайте, я сам...

Сергій поклав сірники на стіл і сів на ліжку, біля мене. З його поведінки я зрозумів, що він хоче говорити зі мною. Ми зчинили двері, щоб не заважав матушчин плач. Через одчинене вікно в кімнату зазирала приємна свіжа ніч. Застукали цебра,—Марфа несла коневі воду.

— Мабудь ще рано напувати?—байдуже спитав Сергій.

— Вона замішує!

Обидва ми цікавились всім тим, що було поза нами, і боялись виявити те, що робиться в нас самих. Син узяв у мене папіросу і запалив.

— Ти хіба куриш?

— При вас уперше.

— Ну, кури... кури... мені однаково.

Отже батько і син сиділи, як два приятелі, хоч ніяк не скидались на їх. Я у старенькій фіялковій рясі, соромливий більше, ніж він, і мабуть ще безпораднішии,—Сергій суворий і задумливий. Схилена голова не підіймалась зовсім, ніби

він щось роздивлявся на підлозі. Сердешна дитина! Він, мабуть, не менш од мене мучився. Дзиґарі ударили першу годину. Матушка замовкла,—вона або заснула, стомившись од плачу, або підслухувала під дверима. І те і друге з нею траплялося.

— Ну, тату, я хотів з вами попрощатись. Я навмисне не покликав сюди маму, щоб вона не наробила зайвого лементу.

— Як попрощатись? Що ти, сину, невже ми тебе проганяємо?

— Я цього не думаю... Отже, умова: будемо розмовляти спокійно і розумно. Учора вас екстренно викликали до директора. Сьогодні мене і вас, напевне, покличуть до поліції. Завтра ви примушені будете поїхати до єпископа... Я даремно був такий гарячий,—боюся, щоб вас не позбавили парафії і не розстригли...

— Та що ти?

— Все може трапитись. Я певен, що барон заспокоїться тільки тоді, як я опинюсь у Сибіру, хоч здається, я й молодий для цього... В його очах, а, виходить, і перед усіма я—небезпечна людина, злочинець, не вбив його тільки тому, що позбігалися сторожі. Коли вас питатимуть у поліції про мене, то мовчіть про Тимоша. Він тут зовсім ні при чому. А коли робитимуть трус, то я думаю, що у вас нічого злочинного не знайдуть.

— Скажи, сину, може ти справді... революціонер...—останнє слово важко було вимовити, не тому, звісно, що я їх уявляв зарізяками, як це артистично в своїх казаннях робив отець Мегейда, а просто тому, що майбутнє сина визначалося цим словом.

— Я ще молодий для цього...

— Але ж ти віриш у бога?

— Не будемо, тату, про це говорити.

У другій кімнаті Марфа давно погасила світло. Розвиднялось, на селі почали співати півні, коли син, шоб не турбувати матері, виліз у вікно. Я йому подав вузол, заготовлений ним раніше, потім швиденько побіг до комоду і вийняв тридцять карбованців—усі наші гроші. Він їх не хотів спочатку брати, але потім подумав і взяв.

— Куди ж ти йдеш?

— Далеченько.

— Сергію, навіщо ти зараз мене ображаєш, хіба я ворог тобі?

У темряві він вийняв з кишені бльокнот і подав мені свою адресу.

— Ну, прощайте!

— Підійди ж до мене, голубе... Я тебе поцілую.

Я дивився на його постать, що йшла невідомо куди. Зійшло сонце. Проміння освітило дорогу, на якій ще не загубився слід мого сина.

Навіщо я його пустив?.. Мене огорнув сум, бо тепер тільки я зрозумів розлуку.

Самотньо стало в кімнаті... Сина нема... Чи повернеться він колинебудь? Ось його ліжко... Воно знову стоятиме порожнє... Як холодно в цій кімнаті!

... Ліжко синове й досі стоїть на своєму місці. На ньому ніхто не спить. Як за живою істотою, за ним ходить тепер матушка. Воно чистіше й чепурніше за наші. Воно все чекає на свого хазяїна, що по-дитячому похмуро поглядає з комоду. Втішити душу, поринути у мрії—я приходжу сюди, де на вішальці й досі висить гімназіяльна шинеля свавільного хлопця.

Краще було б, якби син помилився. Але природа зробила його на диво розважливим, здавалось, що він ніколи не міг помилятись. Мене викликали і до поліції і до самого єпископа. Якийсь офіцер з гнилими зубами, мав право

глузувати з мене підчас допиту. Між нами відбувалася коротка розмова. Офіцер, огидливо смокчучи зуби, питав мене:

— Так де син?

— Не знаю,—відповідав завжди однаково я.

— Як же ж так?—вишкіряв він зуби.—Священик і говорить неправду!.. Невже й на цей раз ви завдаватимете мені зайвого клопоту?

Але, де треба, я був німий і глухий. Правда, мені обридало топтати пороги в поліційній управі і одриватись од діла, їздивши до міста, бо часто навмисне довго мене продержували в брудній кімнаті, з обтертими стінами, де глибокі вікна нагадували в'язницю. Я сидів на старому ослоні, дивлячись на тих людей, що щось записували. Вони байдуже виконували свої обов'язки. Коли їм руки втомлялись, вони жваво розмовляли про оперетку, про скандали, що траплялись у їхніх знайомих, а офіцер помічав мене, коли йому хотілось.

— А це ви?—казав він, ніби бачив перед собою знайомого злодія.

І все починалось знову. Узимку тільки кинули мене тягати. Але причиною була не їхня добросердність.

Єпископ мене прийняв інакше. Ми з ним не бачились щось із дев'ятнадцять літ. Коли, нарешті, мене допустили до нього, він, як і раніш, суворо глянув на мене. Я підійшов під благословління і смиренно поцілував руку.

— Прізвище?

Я сказав.

— Пам'ятаю, пам'ятаю...—Він навіть потер собі чоло, хоч я певен, що якщо не мене, то, в усякому разі, матушки він не забув...—Це там... Така прекрасна природа. Ліс...

Колись красива, білява борідка уже трохи посивіла, на скронях проклала доріжки лисина, але, щоб волосся було

буйніше, єпископові його завивали, як примхливій жінці.

Владика поринув у спогади. Він навіть розреготався здоровим, чужим цим похмурим кімнатам, сміхом, згадавши комічну, на його думку, історію з ревізійною книгою. Початок був гарний. Я сподівався гіршого. «Можливо їхнє високопреосвещянство забули за чим мене викликано, страшніше попереду, це трапляється з вельможними особами.» Я не зводив очей з єпископа. Мені уявлялось,— ось зараз його ласкавий тон перейде на грізний, затремтить борода, і я не знатиму, що мені робити. Минуло п'ять хвилин, потім десять, а владика все ще оповідав свої переживання підчас подорожі, немов був радий, що знайшов такого покірливого слухача. Коли змовкало його тихе буркотання, з чекальні крізь гардини долітав шепіт та нетерпляче покашлювання світських дам, що не звикли, щоб перед ними хтось довго засиджувався.

— Там чекають... шепотів на ухо молодий вродливий чернець.

— А-а,—морщився незадоволено єпископ.—Вони всі дурні, прости господи, як отара безплідних баранів. Вони хочуть і зараз зробити із мене мощі. Я не люблю їх! Вони приходять дивитись, як на мерця.

Розмова ставала зовсім не такою, як я думаю. Не знаючи яким рухом, словом, поглядом, одповідати на запитання, я ловив очима жести та посмішки ченця, що, як лялька, хитав головою.

Раптом мовчанка. Мені здавалось, що весь ліричний скарб єпископа вилився словами. Він стомився і покашлював тихо й сухо.

— Вам же заборонено багато балакати,—якось з докором сказав чернець.

Дивлячись, як хитається важкий оксамит портьєри, єпископ сердито взяв із столу цукерок і сказав про себе:

— Як люди не вміють шанувати спокою. Заборонено... Жити теж скоро буде заборонено. Ті вкрай мене стомлюють!..—показав він очима на двері.—Я дуже нещасний.

Іздавна ще я звик довірятись на людей. Чоловік родиться нещасним зроду. Хто це видумав, що з'явившись на світ у сорочці, майбутню людину доля засипле щастям? Коли б так було, хіба б людство склало казки про рай? З роками я став про все міркувати... І от, глянувши на дорогі і важкі меблі, на темні пухкі килими, священні картини, вдихнувши пахощі ладану, я подумав: «він справді нещасний. Може, йому не хочется й дивитись на безліч хрестів, що розкидані, як візерунки, по вікнах і на кріслах, може, очі йому стомились од похмурих кольорів і їм треба веселих барв сонця і неба. А він, кінець-кінцем, чоловік із плоті й крови, примушений терпіти і бути мучеником зневолі».

Єпископ обережно відчинив вікно.

Зашелестів сад,—пахощі молодих яблук, квітів, голоси,—все це полинуло в кімнату.

— Душно!.. Чуєте: розмовляють. Це управитель мій здав в оренду сад... Чуєте, голос дівчини... приємно слухати. А тут у кімнаті .. все інше... мури душать, тиснуть, важко якось... Ви, мабуть, помітили, що тут і ходять усі навшпиньках, немов я оддаю богу душу.

Довелось заспокоїти владику. Чувся справжній непідроблений біль. Звичайно, сльози, викликані, хвилинним зворушенням, не виявляли добрости, інакше його б не боялись протодиякони.

Моє втручання ледве не зіпсувало настрою владиці. Він не любив, коли хто заважав йому жалітись, хоч би навіть співчуттям. Він грюкнув вікном, з'їжився і схо-

вався у величезнім кріслі. Я встав. Сухим і розгніваним голосом він покликав до себе ченця, що присунув до нього велику теку.

— Ага, так, так... Що, за шум?.. вічний якийсь гармидер... Що, мене звести з світу прийшли чи що?—крикнув він у порожнечу, грюкнувши палицею.

У чекальні стало тихо. Надто голосно шарудів папір під довгими пальцями єпископа. Сонце заткало віконечні смуги, світлі плями його впали на бліді уста, що щось сердито жували. Немічним видався мені владика тієї хвилини.

— Чому ти, отче, не до семінарії віддав сина?.. гімназія... університети.. студенти!..—крикнув він.

Слина бризнула на мене і на ченця, що непомітно витерся хусткою.

— Барон...—несміливо почав я. Мені хотілось збрехати про мою залежність од нього, але при цім слові єпископ скривився.

— Який барон?

Чернець швиденько назвав прізвище.

— Це на нього замах робив син?

— Він не робив замаху.—Я плутано оповідав про вчинок сина, намагаючись виправдати його в очах єпископа, але він знову перебив мене.

— Мерчани, Сушки, це він скупив у князів?

Про те, що якийсь десяток літ тому молодий барон, справді, скупив князівські маєтки, я чув од когось. Єпископ сердито встав і одштовхнув теку так, що з неї додолу злетіли папірці, які ми вдвох нахилились підіймать.

— Однесіть це,—сказав до ченця він.—Так, виходить, твій син бив барона...—Радісна й задоволена посмішка з'явилась на устах єпископові. Це мене підбадьорило, я признався.

Хай простить мені син! Я оповів правду. Сказав про нещасних селян, про листа,—я забув, що передо мною не матушка й не Марфа. Єпископ схилив голову на бік і правою рукою гладив шовкову бороду. Коли я кінчив він схопився з крісла.

— Це вчинок не християнський...—суворо промовив він.—Але є негідники, яких божою рукою люди карають на цім світі. Миколай чудотворець мірлікійський на вселенському соборі ударив єретика...

Я сам не вірив собі. Владика виправдував сам мого сина. «Яке чутливе серце! Як він розуміє страждання інших,—думалось мені.—Справедливість не вмерла. Вона ховається там, де ми ніколи не сподіваємось її зустріти». Якесь рабське замилування владикою штовхнуло мене поцілувати йому руку.

Він підвів мене і посадив біля себе. Щохвилини владиці настрій кращав. Я мусів був кілька разів оповістити неприємну історію з бароном, раніше, ніж вона єпископові набридла. Коли він реготав, очі закочувались далеко під тонкі брови і ставали білими, як у сліпого. На моє здивовання, єпископа цікавило якраз те, про віщо навіть не личило йому питати. Він перебивав мене і, хитро примруживши ліве око, шепотів:

— Так як він його вдарив?.. І барон відразу упав?..

Хоч мені зовсім не було весело, але я теж мусів був сміятись.

Дуже багато незрозумілого було для мене в такому прийомі. Коли б я їздив у кареті і був би, в гіршому разі, протоієреєм собору, я міг би сподіватись на таку ласку. Тому підозріння мучили мене, я до дрібниць згадував першу візиту теперішнього єпископа, що був тоді ще вікарієм.

Мені спало на думку: може, це все зроблено, щоб випитати? Може, раніше, ніж я виїхав з міста, чернець уже

йшов до поліції з моєю сповіддю?.. А владика скористався з моеї наївности і зараз, мабуть, радісно хвилюючись, потирає руки, що вдруге мене обдурив.

... Ніч. Справжня глупа ніч. Клацають підкови об сухий ґрунт. У вузьких стежках гладить обличчя м'яке листя ліщини. Скрізь тихо; здається, що ввесь світ чує твоє дихання.

Доїхавши додому, я сам поставив у стайню коня і ввійшов тихо в будинок. Матушка схилилась на стіл,—вона, мабуть, довго чекала мене, бо біля неї горіла, ледве-ледве освітлюючи кімнату, маленька лямпа. Я приніс із собою ящик із запашними яблуками, що його дав мені єпископ. Це він робив завжди, показуючи цим свою щедрість прихильність. Отже, ця річ вважалася звичайним проявом ласки. Але не так мені здавалось це. Я довго дивився на сонне спокійне обличчя дружини, на зморшки, що зіпсували вже шкуру, на слух'яну постать, що безтурботно відпочивала,—і мені стало боляче. Я з грюком кинув яблука на поміст, а сам щосили сіпнув матушку за плече.

— Любо!

Вона кинулась спросоння, але, побачивши мене, посміхнулась. У неї завжди цей рух уст був чистий і щирий. Та тепер мені обличчя здалось облудливим... Скільки в ту хвилину я, під неприємним враженням своїх підозрінь, бачив брехні в її ясних очах?

— Ваш єпископ прислав вам яблук!—сказав я, намагаючись яко мога більше образи вкласти в ці слова. Матушка поцілувала мене, а потім підійшла до ящика.

— Гарні яблука! Спасибі їм!

Я махнув рукою. Хіба такій товстошкурій жінці можна чимнебудь дошкулити? Вона не удає, що не розуміє, вона, справді, не розуміє!

Кілька днів я майже не розмовляв із нею. Вона, узнавши причину, зранку до вечора зідхала і теж не насмілювалась забалакати, а часто, бачачи мене похмурого, витирала краєм хустки очі.

Може ми прожили б усе життя так, якби одного разу я зовсім випадково не довідався, що ненависть єпископа до барона цілком природня. Річ у тім, що єпископ дуже любив свого старшого брата, колись багатого князя, що надміру захоплювався кіньми і жінками. Через таку свою вдачу князь втратив обидва свої маєтки, які прилучив до замку барон. Це зробило єпископа непримиримим ворогом нашого пана. Почувши цю новину од прикажчика, я побіг до дружини і кинувся їй у ноги.

— Любо, прости мене!

Вона підвела мене і зовсім спокійно промовила:

— Я тебе, Васю, давно простила...

*

... Все дрімає. Біля груби гріється кіт і щось оповідає сам собі. Годинник поволі стукає,—прислухаєшся, почуєш колискову пісню, од якої стане ясно й спокійно. За столом, з пером у руці, я відчуваю врочистість пізнього часу. Мені байдуже до всього, що робиться зараз за стінами. Я пригадую той рік, коли до мене приїхав отець Мегейда, але на цей раз не гордий, а якийсь сумний і принижений,—таким я його ще ніколи не бачив. Матушка поцілувала йому руку і мерщій побігла на кухню ставити самовар стурбованому гостеві.

В одчинені вікна чулись нові пісні, видно було біля замку гурти людей, що жваво щось обмірковували з газетами в руках. Новини тоді всіх цікавили. Цукроварні і ґуральні стояли порожні,—гудки змовкли. В економіях цілий день ревла голодна худоба. Замковий управитель

напередодні зник,—челядь переказувала, що він поїхав сам, без кучера, який п'яний проспав цілу ніч у бур'яні. Од дверей панського льоху хтось уночі одбив важкий замок і порозбивав пляшки з найстарішим вином. Увечері на обрії займались пожежі,—здавалось, що вся земля стала іншою, що не один, а десятки місяців сходять над нею, засліплюючи кривавими загравами очі.. Та осінь була надзвичайна.

— Не чули нічого про сина?—спитав отець Мегейда, суворо похмуривши брови. Він ходив по кімнаті, заклавши руки за спину, і раз-у-раз струшував сивою красивою головою. Він став, перебираючи шовк бороди, проти комоду, покрутив синову картку в руках, раптом сердито поставивши її на місце.

— Революція!.. Тепер я все розумію...—Він закинув за плечі пасми волосся, немов воно йому заважало говорити.—Тепер мені зрозуміло все... Кожен чоловік шукає кращої долі. Чому ми не можемо думати, що є на світі такі люди, які знають, бачать майбутне, ну, як оце я вас... Можливо, що ваш син і знав... Були ж колись пророки... Хто міг повірити в те, що зараз робиться?.. Мені здається, що ваш син далеко вгору піде...—Борода, що досі здавалась замерзлим пінистим струмком, раптом ожила, а його вуста намагались зробити мудру й глузливу посмішку,—але вона вийшла жалíслива і неприємна.

— Хіба ви чули щонебудь про сина?.. Про Серьожу?...

— Про Серьожу?.. Ні! Про Серьожу я нічого не чув... у нас там такого нема... Але про Поповича чув... І от я в цій справі до вас і приїхав...

Кожне слово вражало більше і більше. Матушка прийшла з кухні, обіперлась на двері, боязко прислухаючись до того, що оповідав благочинний.

— Дожився на старості літ!—почав він.—Дім мій одібрано. Ще навесні, після того, як стались непорядки, які називають революцією, до мене прийшло два чоловіки. Один був у салдатській шинелі з ґвинтівкою, похмурий і чорний, як циган. У нас його й прозвали Циганчам, бо дуже він смуглявий і маленький на зріст. Другий у піджачку, ще суворіший у погляді... Пам'ять у мене гарна, я майже не забуваю тих облич, що доводилось мені бачити... І в другому я побачив щось знайоме. Але, де я міг бачити цю людину, важко тоді було пригадати. «Шановний отче,—звернувся до мене той, що в піджачку,—ревком дає вам три дні на те, щоб ви вибрались із цієї (він не сказав «своєї») садиби. Думаємо, що ви, як розумна людина, не примусите нас саджати вас у холодну». Як так? Я спочатку не розумів, відкіль і куди вибратись? Із своєї садиби, руками своїми нажитої?! Аж чудно стало. Такі жарти в доброму товаристві можна припускати на перше квітня, але не в такий час, коли приходять казати це із зброєю. «Це ж мій будинок, панове! Я заплатив за всю садибу готівкою». «Ми вас не будемо переконувати... Мабуть, правда тому, що якщо ви заплатили, так у вас гроші були,—посміхнувся той, що у піджачку ... «Та кинь його, Серьожко!—сіпнув товариша другий, похожий на цигана.—І охота тобі з ним балакати». Вони пішли і тільки на дверях, той, що в піджачку, сказав, як до дитини: «Ви ж нас послухаєтесь?» Вони вийшли із сміхом, ніби мені розказали цікаву анекдоту, і забули, а, може, не схотіли зачинити за собою двері. Господи, який глум! Я потім переконався, що це справді серйозно. Але ж я не барон, і не князь, і не граф. В мене всього двісті десятин. Не розумію і зараз?!. Але потім я довідався, що пам'ять моя не помилилась. Цей попович—ваш син. Я таки впізнав його. А циганча—якийсь босяк. Був десь у

Сибіру, воював потім... А родом сам теж з-під замку. Тиміш, чи що, його звуть...

— А я йому ще й пару білизни послала,—промовила сумно матушка.—А щодо Серьожі, то ви помилились. Він у нас не такий. Правда, він гарячий, але він шанує своїх батьків...

Благочинний посміхнувся.

— Ні! Я не помиляюсь. Це ж ваш син із шани до батьків ледве не вбив барона? Про нього розказують, що він десь служив учителем на цукроварні (як він туди поступив, цього ніхто не може сказати), а потім опинився в наших краях...

— І він не скучив за мною? Не зайшов і не заїхав побачитись...

— Почувши це,—продовжував благочинний, не зважаючи на матушку,—я пішов до ревкому терпіти наругу над своїм саном. З мене глузували, а деякі дивились так, що й зараз страшно згадати. Нарешті двері одчинились, і з них виглянула кучерява голова циганчати. «А, це ти, Мегейдо? Ну, заходь».—Я знаю, що він навмисне назвав мене на ти, щоб більше образити. Часи такі, доводиться звикати! У кімнаті було накурено, і я спочатку нікого не бачив. «Ну, чого ж ви мовчите?»—почув я голос вашого Серьожі. Од його крику я здригнувся, бо в тоні не було й тіні жарту. «Бачте... У мене до вас справа особиста і не хотілось би говорити при всіх». «Що за особиста»,—він крикнув ще дужче...—Нервова тепер молодь і не шанує й сивини... За столом сиділо ще троє і всі мене пронизували очима, немов бачили перед собою найзапеклішого ворога. Вони підозріло глянули на вашого сина і сказали: «Ну, що ж, раз особиста, то ми вийдемо».—Залишились ми вдвох. Син нагнув голову і поки не кінчилась розмова, не підійняв її, ніби перед ним була порожнеча, а не живий чоловік. Покликавши молитвою поміч богородиці, я почав... Треба мати велику сміливість, щоб сказати те, що я. Син ваш щось малював олівцем, і мені здавалось, що він зовсім мене не слухає. «Ви син батьків духовного званія,—сказав я.—Невже ви одреклись од усього, що єсть святого і не пам'ятаєте мене, коли я вам дарував цукерки?..»

— Цього ніколи не було,—здивовано якось сказала матушка, але потім, злякавшись своєї сміливости, змовкла.

— «... Я звертаюсь до вашого сумління, схаменіться! Ваше серце, коли воно не камінь, мусить заговорити інакшими словами, бо каяття не гріх. Подумайте, що скажуть ваші батьки? Ви їх завчасно спихнете в могилу».—«Ви тільки коротше,—перебив ваш син мене, не підіймаючи голови.—Ви казання, справді, таки добре говорите. Може, будете роз'їздити з нами та виступати на мітинґах? Правда в нас не церква. Але кажіть, за чим прийшли?..»—«Я прийшов до вас, як до власть імущого, припиніть виселення! не позбавляйте мене, старого, притулку!..»—«Житимете в сторожці».—«Уважте мені, я завжди був найкращим другом вашому батькові». Але при цих словах він спалахнув, я побачив, як зачервоніли йому вуха, і тихо прошепотів: «Коли ви зараз не вийдете, я вас накажу вивести...» Господь з ними! Я вийшов сам. Тепер я живу в сторожці... Може, ваше заступництво поможе мені?

Мені шкода було благочинного, але що я міг сказати?

— Він мене не послухає.

Чай так і захолонув на столі, бо благочинний, по-своєму зрозумівши мою відповідь, поїхав назад. Мені боліла голова. Невже це справді могло статись? Мені не вірилось, що то мій син, бо я зовсім не знав його. Я сходив до замку, щоб послухати розмови людей і обережно розпитати про те, що робиться у волості. Одного дядька я одвів набік і спитав про Поповича, що орудує у волості.

— Правда, він не білявий, ні?..

Дядько, помітивши моє зворушення, якось тепло ударив по плечі й сказав:

— Та то ж, батюшко, ваш син... Попович наш.

— Прощавайте!—сказав я людам.

Вузькою стежкою, схованою в ліщині, я ішов до себе на гору. Позолочена місячним сяйвом, суворо біліла церква. Було вже пізно. На вікна падало проміння і, коли я глянув на холодні вилиски, мені здалося, що раптом у середині щось засвітилось. Зараз я знаю, що це сталось через надзвичайне напруження нервів. Але тоді надприродний страх охопив мене. Я ввійшов обережно в дім і зняв із цвяха ключі, щоб одімкнути церковні двері. Кому доводилось бувати в такий час у церкві? Тепер би я не відчув незвичайної краси місячного світла, що лягало вузькими плитами на поміст, але тоді пахощі воску, тлінь мерців, яких заносять сюди на ніч, напівтемрява, обличчя святих, що поховались в тіні,—все занесло мене далеко від усього того, що казало про перебування на землі. Я забув, що ці ікони створив звичайний сільський маляр,—вони в присмерках похмурих мурів стали живими людьми. Я чув шелестіння їхніх сандалій і боявся підвести голову... Це була якась галюцинація! Я впав навколішки, припавши чолом до холодного каменю.

Не знаю, чого я просив, чому я молився. Зоря підвела мене на ноги. Боячись, щоб мене ніхто не побачив, я вийшов із церкві. А через півгодини я виїздив з нашого двору на возі, певний, що за години молитви син змінився.

Дядьки мені показали, де живе Попович. Кінь мій спинився біля дому благочинного.

Садиба отця Мегейди прекрасна: широкі палісадники, багато квітів, великий садок, пасіка, хазяйство краще, ніж в іншого поміщика. Хоч було ще рано, бо доїхав я

дуже швидко, але в садибі було повно людей. Біля воріт стояли три підводи з плугами. З комори на вози клали лантухи із зерном,—мабудь, лагодились сіяти. Всі були заклопотані роботою і ніхто не звернув на мене уваги. Але я зразу впізнав високу постать Сергія. Він був, справді, у піджачку, що дуже витерся на ліктях. Я підійшов до нього.

— Сину!

Він повернувся. Обличчя йому стало якесь змучене, і він тихо й досадливо сказав:

— Ходімо в садок!

Раптова зустріч на обох нас вплинула.

— Ну, про віщо ж ми балакатимемо?—спитав він, ніяково посміхаючись.—Проте, це добре, що ви приїхали.—Але я бачив, що він сказав неправду, бо я йому заважав. Дорогою в мене чомусь склалась думка, що син зустріне мене з обіймами і буде радий, як і я.

— Мабуть, хтось із предків наших великий гріх учинив, коли на мою голову падає така кара. Сину!—скрикнув я,—ти хоч би чемніше поводився зо мною. Ти не сказав і «здрастуй». Хто тобі дав таке жорстоке серце? Хіба я тобі не друг, хіба я ворог?

— Тату, а скажіть по-правді, до вас благочинний приїздив?

Це запитання завдало мені великого болю. Пам'ятаю, як спалахнула і зашуміла мені кров, як раптом пересохло в горлі, і я не міг відразу сказати й слова.

— Невже ти думаєш, що я приїхав тільки тому, що в мене просить допомоги благочинний? Я ж тебе люблю... Ти ж єдине, що є дорогого в мене... А ти одрікся, забув...

Багато з того, що казано тоді, не хочеться писати. Надто важко... Син випростався і, глянувши мені просто в очі, сказав:

— Тату!—Я не впізнав його голосу. Одна тільки крапля тепла змінила його зовсім.—Послухайте мене, що я вам скажу! Може, ви не розумієте. Я ступив на той шлях, де мені ніхто не мусить заважати. Ну, от, ви ж знаєте, в манастирі людина мусить одрікатись од усього. Та це не те... Уявіть, що я тільки обов'язок, що я вмер... що мене у вас не було... Ви помиріться з такою думкою... Ну, знаєте, буває так, умер син... А я звичайний собі чоловік, який разом з іншими одбирає ругу в благочинного, землю в багатих дядьків...—Він хвилювався, через те його думка йшла дуже непослідовно. В останніх словах, що стали сухі, почувалась незрозуміла мені злість.

— Сину! боюся я, що втрачу тебе на цім шляху, небезпечний він... Ти ворогів і так собі нажив... Зараз із твого наказу заарештован ні в чім неповинних людей, мені оповів про це дядько, якого я підвозив.

— Неповинних?! Ворогів! — Очі йому заморозив холод, вперше на обличчі я вловив новий вираз, з якого можна було взнати затамовані муки, безсонні ночі, передбачити завчасну сивину.—Яке ви право маєте говорити так?

Він був дуже змучений.

— Голубе, не хвилюйся, сядь біля мене.—Я жалкував за свої слова. Важке зідхання вирвалось йому з грудей, коли він стомлено сів біля мене. Я погладив йому руку. Хотілось заспокоїти його, щоб загоїти ту болючу рану, якої я торкнувся. У таку хвилину людей краще кидати або самотніми або не помічати їхнього стану. Я не дивився на нього, бо мій погляд зробив би його іншим. Він оповів мені про свої муки.

— Але що ж ми мусили робити, коли багачі з рушницями не давали землі... Проганяли наших з плугами...

— А навіщо ж забирати чуже?

— Ви нічого ніколи не зрозумієте!—промовив Сергій.

Справді, тоді мені важко було розібратись у тих складних вчинках.

— Роби, як знаєш,—сказав я йому.—Тільки, знай що, тобі найкращий друг, це твій батько.

І він болізно скрикнув: його руки, теплі і добрі, обійняли мене. Я пригорнув його, погладив жорстке волосся і одвернувся, щоб сльоза не впала йому на голову.

Але й хвилини ми так не просиділи. Він рвонувся і мовчки пішов од мене.

— Сергію, куди ти?

— Їдьте собі, тату.

Коли я вже одв'язував віжки від конов'язу, він вибів з двору.

— Хто б до вас не приїздив, кажіть, що я не ваш син... У вас, тату, сина нема! Ну, прощавайте.

Проте, Сергій відразу не пішов. Я вдарив коня батогом і звернув на дорогу, хтось покликав сина, і він зник за ворітьми, а мої очі все дивились на двір, де над фірткою була прибита незрозуміла мені вивіска: «Комуна імени Революції».

*

Минула зима і забрала з собою спокій. Ледве обсохли сліди весняних струмків, як у бік станції почулись гарматні постріли. На чистім небі, немов вимитім, з'являлись димки, похожі на хмарки. Страшні вибухи нагадували невчасну грозу і трясли і шкло, і всі речі в кімнатах. Марфа, налякана і без того оповіданнями про антихриста, полізла в льох, ввесь час христившись. Матушка теж пішла за нею. А мені з вікна видно було, як за лісом, біля станції, метушаться постаті,—вони зовсім не здаються людьми, а якимись маленькими жучками, що поквапливо перебігають з місця на місце, злякані стріляниною. Постріли ставали

частіші. Люди тікали на північ, до замку. За ними гнались вершники, що летіли через зелені картаті лани, на яких сходило молоде жито. Не одне людське життя погасло на моїх очах.

І я мимоволі питав себе:

— Може, то упав син?

Коли взимку до мене приходили люди, що вчора нікому не вклонялись, а сьогодні стали приголомшені і боязкі, я їм казав: «То не мій син, а якщо й мій, то я од нього відмовляюсь!» Але я все б оддав зараз, щоб знати, що мій син живий. Що більше він од мене оддалявся, то дорогший ставав. Я й зараз бачу перед собою його голубі очі, яких не забуду й до смерти, бо і вмираючи шукатиму любови в них.

На станції тривожно гудів паровіз. Вокзал догоряв, полум'я не видно було, але над землею нависав і хитався чорний важкий дим. Поле спорожніло, бо вершники уже, мабудь, під'їздили до лісу.

На другий день Марфа, побачивши на листях краплі крови, знайшла у високій кропиві мертву людину. Чоловік, як спіткнувся об пеньок, так і лежав, сховавшись обличчям у траві.

У замку розмістилось багато німців. Барон, що довгий час не був у маєтку, теж приїхав.

— Це ви батюшко?—сказав він, зустрівшись зо мною. Недобра посмішка кривила йому обличчя. Я насилу впізнав барона, так він постарів і змінився.—А ваш синок справдив надії! Може, ми з ним таки побачимось...

У ті дні думка про сина особливо турбувала всіх нас. Марфа із самого ранку, нашвидку умившись, припадала до вікна, що виходило на дорогу. Вона сиділа цілі години непорушно, як зачарована, і іноді злякано шепотіла:

— Ведуть. .

Ці слова робили нас ще ближчими один одному. Ми були, як одна істота, бо думки у всіх були про Сергія. Наввипередки, стовпившись у дверях, ми вибігали до паркану. Всі ми кожного разу боялись, що побачимо нашого Сергія. Ця вічна тривога одібрала від нас сон, ми забували про їжу і похожі були на людей, яким жити залишилось два-три дні.

Батьківська любов—тягар, скинути її важче, ніж скелю в море. На щасливих людей, які щодня могли бачити своїх дітей, я не міг дивитись. Соромно було за свої сльози, що навертались на очі. Матушка по-жіночому запевняла мене, хоч сама й не вірила в свої слова, що синові і серце давно вже ворони виклювали, що і вмер він, зарізаний страшними людьми. Вона крадькома носила до чужих церков «за здравіє» і молилась, не жаліючи поклонів.

Телеграфні стовпи без кінця тягли моторошну важку пісню. Вона вчувалась і в хаті, і в лісі, настирливо переказуючи жахний зміст після того, як цілих два дні висів над роздоріжжям на стовпі труп. Одноманітне гудіння мене стало мучити ще дужче, бо я ніколи не забуду схиленої вперед голови, витягненого тіла, роззутих, брудних і голих ніг, закам'янілих і чорних рук, що хитались повільно і тихо від вітру. Цей труп прибрали уночі якісь два незнайомих чоловіки. Я їм допомагав закопувати мерця, якому м'язи одставали від кісток.

... Годинник став—його забули завести. Як тихі божевільні, захоплені якоюсь безглуздою думкою, ми сиділи, рахуючи постріли, що лунали по лісі. Раптом Марфа одірвалась од шкла.

— Ведуть!..

З її вигляду я догадався... Брунатна шкура їй зблідла. Сердешна жінка трусила нам рукою, хотіла щось сказати, але тільки зідхнула.

— О, боже!

З гори, дорогою, що прорізала ліс, хитаючись, як п'яний, і спотикаючись об товсте коріння дубів, побите колесами, ішов Сергій. Руки було скручено назад і прип'ято до тіла мотузом. Голова, розпатлана, забруднена падолишнім листям і порохом сухих гілок, була подібна до понівеченого їжака. Розірвана чорна сорочка показувала подряпане плече. Все на нім було пошматоване, немов ціла зграя собак розривала одежу.

Ще здалеку він сонно й стомлено глянув на мене.

Жінки закричали. Вони разом вибігли за фіртку, хотіли кинутись до Сергія, але їх одтиснули коні. Тоді матушка схопилась за стремена крайнього салдата, який одштовхнув її ногою.

Далі пам'ять моя не зберегла нічого. Прокинувся я на вогкій траві. Наді мною посхилялись рідні обличчя Марфи і матушки. Люба щось пошепки казала до Марфи, коли я розплющив очі.

— Васю, тобі болить що?—спитала вона.

— Ні.—І тільки, коли я встав, то побачив, що я увесь у грязі. Біль у грудях не давав вільно зідхнути. Потім і Марфа, і матушка не раз згадували цю жахну сцену.

— Я не знаю й досі, як ти зостався живий,—казала засмучена дружина. — Ми побачили тебе, обернувшись на твій крик, ніхто б тебе не впізнав. Мені серце захолонуло, коли я глянула на тебе: ти швидко біг до салдатів і махав дрючком. І для тебе тоді ми були чужі, бо ти одштовхнув і мене, і Марфу, коли ми стали тобі на дорозі. Рушниця одного салдата цілилась тобі просто в груди. І коли б не дорогий, не любий наш Сергій, ти б, Васю, впав би мертвий серед шляху, а я просила б зарубати себе шаблею... Ми б лежали на нашому тихому цвинтарі... Може, од могил би й сліду не зосталось, може, вони б зрівнялись з землею,

поросли б лободою, реп'яхом, бо за ними, сиротами, нікому б було доглядати... Страшно й подумати!.. Але наш Сергій кинувся, хоч руки йому, сердешному, як злодієві якомусь, було зв'язано назад, і закричав на салдата: «Що ти робиш?» і салдат не вистрелив. Може, жорстоке серце його у цей час згадало батьків... Як Серьожа крикнув, ти ніби трохи опам'ятався, випустив з рук дрючок, потім розгублено оглянувся, а побачивши близько, зовсім близько, біля себе змарніле обличчя нашого сина, впав перед конем навколішки і просив салдата: «Одпустіть його»... А вони по-нашому не розуміли. Тільки один з них все кричав «марш» та все стріляв у гору. Та тобі байдуже було... І от передній пустив скажену коняку просто на тебе. Ти впав на землю. Салдати поїхали, і тоді тільки ми підійшли до тебе. Лице було в тебе, як мертве: очі заплющені, запалі, уста безкровні... Удвох із Марфою, взяли ми тебе на руки і однесли під дуба. Сергій оглядався, аж поки дорога сховалась за лісом.

Так щасливо я уник смерти. Але хіба вона страшна, коли втрачено все? Я тоді не думав про себе. Що буде з Сергієм? Його, мабудь, б'ють, знущаються з нього?

— Його повісять... Його повісять,—безтямно, не розуміючи, мабуть, і змісту цих слів, шепотіла матушка.

Голова мені горіла. Я обливався холодною водою, щоб остудити її. До того ж нила спина: на ній шипи підків глибоко зірвали шкуру — і тепер ще на тому місці трикутником біліють зморщені плями.

— Невже, справді, його повісять?—думав я.—Краще виколоти собі очі, накласти на себе руки, щоб не впізнати у трупі рідного сина!

Покищо був день, пливло по весняному озерному небі сонце, розсипаючи своє золото по меблях, по стомлених постатях, що сиділи, дивившись уперто в одну крапку і

не бачивши нічого. Тоді мені здавалось, що сонце та радісний день не дасть їм вбити мого сина,—але ночі, похмурої, холодної й темної, я боявся.

Високі білі вежі бовваніли за лісом. «Там барон! Може, зараз перед ним син? Бігти! Бігти мерщій! Впасти навколішки, благати, шукати в серці чужому, хоч краплю батьківської любови,—в нього ж є діти».

Раптом у кущах акації хтось зашарудів. Я спочатку думав, що то вітер, але через хвилину почув незнайомий голос, що кликав мене. Виглянувши, я побачив чоловіка у салдатській одежі, що сидів, скорчившись у кущах. Він перестав говорити, а тільки помахав пальцем, показуючи на ліс.

Далеко в глуші незнайомий став, з опаскою позираючи на кущі. Буває, коли не знать з чого, з першої хвилини віриш людині. Я пішов слідом за незнайомим, переконавшись, що вперше бачу його. Прудкі невеликі очі забігали по мені, ніби він звіряв, чи справді викликано того, кого треба. Цей чоловік здавався зовсім маленьким. Якби не жорстка борідка та тоненькі вуси, можна було б з певністю сказати, що поред вами веселий шістнадцятилітній хлопчик: він жартує—засунув револьвера за пояс, в руки взяв важку рушницю, з якою не знає, що робити,—з нього і став справний вояка.

— Я Сергія... вашого сина, товариш...—промовив, він, ковтаючи слова.—Та Тиміш, може, чули?—Він дуже зрадів, коли я сказав, що впізнав його. У нього було щось важливе до мене, бо він на хвилину змовк, мабуть, не знаючи з чого почати.—Шкода Сергія,—нарешті, промовив він.—Як він попався? Хотів, бачте, пробратись до вас, щоб узнати, чи багато німців у замку .. А, може, і не того, не знаю. Скажіть, чи вони вже виїхали?.. І от, не пощастило. А я йому і казав: «Не йди», серце чуло...—Він знову змовк. В нього слова не поспівали за думками.—

Да... діла... Може, ви, батюшко, шматочок хліба мені винесете... Я, той, три дні нічого не їв... І Сергій ваш теж голодав... Тут нас, у цім лісі, хвата—ціла шайка... І до одного всі голодні, а покажись—прощай, браток! І тікати не можна—нещастя ціле та й кінець! А де ж того хліба дістати, хто дасть його на таку ораву? Хотіли в гості до пана прийти, так патронів дуже невдосталь, розстріляли, тікаючи... Якби, хоч знати, де в їх патрони там, так напролом би пішли...

Мені так хотілося допомогти цьому хлопцеві, що я сказав:

— Я взнаю вам!

— Та що ви? От вам, батюшко, спасибі, так спасибі. Я тут чекатиму... тільки ви хлібця винесіть, не забудьте!

У кімнаті я надяг новий підрясник. Пославши Марфу до Тимоша з хлібом, я пішов до замку. Мене вже не душили сльози—я почував себе бадьоро і вірив у щось неможливе.

По дворі гуляли кілька німців у касках і щось балакали по-своєму. Вся челядь була знову у повному зборі. Біля парадних дверей замку стояв старий лакей. Він, коли я хотів пройти, не пустив мене.

— Не можна!—сказав лакей.

Ми були з ним знайомі. Він був добрий дідок і розумів моє горе. Але зараз у барона відбувалась якась особливо важлива нарада.

— Так, я почекаю!

Лакей оповів, що пан в останні дні змінився, став лютий, і його, свого найстарішого слугу, вдарив сьогодні ні за що.

— Важко йому догодити! Не вгадаєш, чого хоче панська ласка!

Я обережно випитав у старого, що вся зброя лежала у залі першого поверху.

Не встигли ми кінчити розмови, як задзвеніли остроги. Лакей випростався і виструнчився, як військовий. Ішов барон. Він був блідий, стомлений, очі стали такі червоні, мабуть, після безсонних ночей. Голене обличчя дуже затяглося дрібними зморшками. Він невдоволено закусив губу, коли побачив мене,

— Вам чого?—швидко й сердито спитав він.

— Мій син...

— Знаю! Далі!

Я кинувся йому в ноги і обійняв руками м'які чоботи, але він сердито сіпнув мене за плече.

— Встаньте! З вашим сином у нас свої рахунки. Дякуйте богові, що вас ще й досі не займали. Ви розплодили таких нащадків, що їх мало засуджувати на смерть. Проклясти вам треба такого сина!

— Як же ж так? Рідну дитину?

Та барон більше зо мною не розмовляв. До ґанку підвели коня,—він легко скочив на нього, більше не глянувши на мене.

Заарештовані сиділи у панському льоху, що вхід його нагадував витворну альтанку. Біля східців вартовий, схиливши голову, безперестанно ходив вперед і назад. Коли я хотів підійти до нього, він виставив на мене баґнет.

— Син... Зоне... Майне іст... пустіть, чоловіче добрий.— Німець, мабуть, зрозумів, бо показав на долоні, що треба добути папірця. Але я був і в коменданта, і в їхніх офіцерів—усі вони терпляче вислухували мене через перекладача, та жаден з них не зважився написати такі, незначущі для їх слова.

Мукам людини є межа: горе, хоч і справжнє, не безкрайнє, сліз не вистачить оплакувати все життя! Обійнявшись удвох з матушкою, ми сумно втішали один одного і на часинку змовкали, але як тільки нам згадувався син, ми

знову заливались слізьми. Марфа хотіла розвіяти наше горе, але сама насилу вимовляла слово, бо великі сльози падали з її очей на долівку, і розтавали там чорними плямами.

— Що робити?—в розпачі питали жінки.

При цій нагоді, я оповів їм про Тимоша, про якого після відмови барона забув зовсім.

— Так біжи ж, біжи швиденько,—прошепотіла матушка.

Та Тимошеві, напевно, обридло ждати, його не було на тім місці...

І коли б не щасливий випадок, то я б ніколи не побачив сина.

Був гарний весінній день. Земля парувала і передавала п'яному повітрю легке тремтіння. Під падалишнім листям ворушилась трава. Чути було, як росте дерево, як шумує молодий сік, як скидає липкий лист пелюстки бруньок, що падають, шарудять по лісі без кінця. Природа чекала великого свята і врочисто вбиралась.

Мої батьки передали мені чисту віру. Але хіба бог був мені дорогший за сина? Ні! Я тієї хвилини навіть зовсім не думав про бога. Я ніколи в житті не був байдужіший до віри. Коли б мені хто дав рушницю і сказав, що нею можна врятувати сина, хіба б я вагався... Рука б мені не здригнулася вбити десятки людей, щоб побачити живим і радісним його.

Коли я сидів у самоті на пагорку і поринув у важкі думи, з дороги донісся цокіт коліс. Через хвилину почулись радісні вигуки і плач. Я встав і побачив надзвичайно довгу циганську валку. Велике було здивовання, коли моя пам'ять впізнала у деяких дядьках, своїх селян. Спочатку не вірилось. Невже це вони? Чому саме вони з'явились такого, тривожного для мене, дня? Перший їхав Сворінь, бо тільки у нього було таке руде волосся. Він, впустивши

віжки, які ледве не замотались у колесо, стояв без шапки і жалібно стогнав, довго і шумно дихаючи. На широку бороду текли сльози. Жінки, захлинаючись, притискували до себе дітей. А ті, що їхали ззаду, повибігали вперед, щоб глянути на високі вежі замку, за якими ховалася їхня батьківщина. Деякі христились, виявляючи цим свою радість.

— Здрастуйте, діти!

Ніхто не почув мого голосу... Тоді я побіг до них навпростець, кріз шипшину, і низько вклонився, знявши шапку.

— Простіть, діти, простіть, любі!

Але вони забули з радощів неправду. Ми обіймались, цілувались, немов настав великдень.

— Еге... Постаріли, батюшко!

На мене дивились сотні очей з великою шаною. Вони бачили в мені найдорогше їм зараз у світі—частку їхньої вітчизни. Забулось усе погане, хоч усі вони були виснажені, худі й змарнілі. Я не впізнав здорового Микиту, що з десяток років тому міг понести, взявши на оберемок, два лантухи, повних набитих зерном. Хіба це стояв він переді мною? Хіба це той Микита, що запрягався у віз сам, коли приставала поганенька шкапина? Плечі тільки зостались однаково широкі, але одежа висіла, як на опудалі з паліччя. Щоки сходились одна з одною—вони зовсім позападали і розтягли шкуру на високих вилицях.

— Що з тобою, Микито?

— Те, що й з усіма... Добре, що хоч землю рідну довелось побачити... Скільки людей ми кинули на тім проклятім Амурі, а скільки розгубили дорогою? Буде і тут вам, батюшко, робота.

Інші сумно посміхнулись. Але й ці слова не затьмарили їхньої радости. Зацокотіли колеса, захитались брудні,

запорошені, полотняні халабуди, напнені на возах, заступкали ясла, скрині, прив'язані ззаду,—валка рушила. Підводи обминули замок, переїхали став і спинились на луках, над річкою, на тім самім місці, де стояло село.

— Отут же моя хата стояла... Отут хлів...—казав якийсь дядько, одшукавши місце свого дворища.

— А вулиця як заросла!

Жінки біля річки мили казанки і набирали води, щоб варити вечерю. Подекуди позаймались вогники, і табір ожив: діти бігали, скакали, як коники,—їм було дуже весело, тільки тоді стихав їхній гамір, коли дядько гнав їх подалі од того возу, де лежав хорий, вкритий кожухами.

— Кінчилась циганська жисть, будь вона проклята! Покуштували куті-меду!—крикнув хтось.

У лісі зашуміли сокири і, як буря, звалився перший дуб. Всі забули про барона. Один я тільки думав про нього. Але я нікому не насмілився сказати про пана, бо не хотілось руйнувати найкращі хвилини цих людей.

Ще сонце не зайшло, коли за кучугурами, в дорозі од цукроварні, показалось три вершники.

— Люди добрі, що то воно буде!..—Крикнув хтось із натовпу, впізнавщи в передньому барона.

— Пан, пан їде!..—Діти, що, мабуть, досі й не чули про нього, од одного цього шепотіння вчепились за материні спідниці. Всі вдивлялись у вершника, що його кінь збивав цілу хмару куряви і щораз наближався до гурту селян.

Барон ударив острогами коня і швидко під'їхав до табору. Його здивували підійняті голоблі, коні, що паслись спутані, ці обірвані люди, обличчя яких він давно вже забув.

— Чого ви тут розташувались? Для циган є вигони по селах!—проказав він...

— Не добачаєш, прости на цім слові, пане. Не цигани ми, а селяни, що приїхали на свою землю,—рішуче сказав Микита, що виступив наперед. Голова йому витяглась із вузького коміра куцини, а на жовтому чолі од напруження виступив великими краплями піт. Він не зводив очей з пана, що на хвилину зніяковів, не знаючи, що робити.

Настала мовчанка. Раптом барон струснувся на сідлі, ввесь несамовито засіпавсь і крикнув:

— Геть! Геть, за хвилину звідціль!

— Ні, пане, відціль ми не поїдемо!—тихо промовив Микита, стримуючи за вуздечку коня, що не міг устояти на місці.

— Прогнать їх!

Але німці його не послухали,—їх було тільки двоє. Вони бачили, що дядьки поволі, спокійно, один по одному почали здіймати голоблі. Один з них, щось сказав баронові, який на відповідь посміхнувся і повернув до замку коня.

— Бунти!..—крикнув він, од'їхавши далеченько від табору.

Селяни посміхались.

— Ну, що взяв?

— Ми, брат, учені!

— Злякався?.. Так йому і припекло: геть та геть.

Вони, щасливі із своєї перемоги, весело між собою розмовляли, а на Микиту дивились всі, як на героя. Але він з цього не повеселішав і, схиливши голову й заклавши назад руки, все ще стояв на тім самім місці, де здержував баронового коня.

Один дід підійшов до мене.

— Як воно далі буде?—спитав він.

Старість не така наївна, як молодість: дід знав, а, може, й почував, що страшніше ще попереду. Коли я йому сказав, що в замку цілий загін німців, він зблід,

— За що ж така кара?

Нас оточила юрба. Я бачив, що того настрою, який всього хвилину тому назад примушував глузувати з пана, не залишилось і сліду. Мабуть, не одному хотілось якнайшвидше запрягти коня. Один молодий парубок вже одходив од гурту, сказавши, що йде глянуть на коней! Але Сворінь сердито схопив за руку хлопця.

— Не смій одходить! Не обдуриш—тікати нічого! Як умирать, так усім. За чим же ми сюда їхали?

Парубок почервонів, — він справді надумав був тікати.

Багаття під казанками загасло. Було тихо. Всі сиділи мовчки, чекаючи чогось страшного. Жінки щільніше кутались у кофти, притискаючи з важким зідханням до грудей дітей. Сотні очей дивилися в одну крапку—туди, де дорога до замку ховається за поворотом.

— Ой, матінко моя!—крикнула раптом жінка.—Їдуть!

— Мовчать. Нічого лякатись. Стійте так, як стоїте.

Починало вечоріти. Тіні од лісу подовшали і кінці їхні впали на табір, як крила велетня птаха. Страшними здавались ті люди, що спускались на конях з гори,—вони нагадували щось невблагане. Крайки списів хитались взад і вперед, як вогники,—вони згасли зовсім, коли сонце упало за гору. Довга низка людей у круглих шоломах, мовчки наближалась: стукіть зброї, клацання підков об сухий ґрунт чулось щоразу ясніше. Вже можна було роздивитись червоні обличчя німців, що несли на собі байдужість і невблаганість. За сто кроків от табору пролунав наказ спинитись,—і тоді наперед виїхав барон.

— Останній раз кажу, їдьте звідци!—Хоч це сказано зовсім тихо, але всі почули.

Суцільна лава вершників стояла непорушно, як пам'ятники, і коли б не бряжчання вуздечок, то кожний подумав

би, що якийсь примхливий, чарівник своїм словом обернув на камінь і коней і людей.

— Я кажу останній раз!—ще почувся, на цей раз трохи нетерплячий, голос.

Тоді наперед виступив Сворінь. Він низько у пояс уклонився і торкнувся рукою, в якій була стиснена шапка, самої землі. Інші теж поздіймали шапки, крім Микити, який сердито про себе бурмотів і намагався ввесь час щось сказати вголос,—але кожного разу його спиняв сусіда.

— А ти чого не скидаєш шапки?—спитав у нього барон.

— Холодно, пане!—Хоч хвилина була дуже тривожна проте через цю відповідь всі обличчя посміхнулись.

Сворінь, бачачи, що знову пан нахмурив брови, промовив:

— Та він у нас, пане, трохи не при собі...

— Брешеш!—Микита крикнув щосили і кинувся б чи на пана чи на Своріня, коли б десятки рук не втримали його високу постать на місці.

— Паночку!—прокричав Сворінь, щоб заглушити ті лайливі слова, які викидав одне за одним Микита.—Дозволь нам на цій землі оселитись!—Він повернув кудлату голову до натовпу і ще голосніше проказав:—Люди добрі, просіть, просіть їхньої милости!

— Кого просити!—гукнув Микита,—За віщо? За своє рідне? Надівай шапки.

Всі обернулись на його голос.

— Що ти робиш?—сказав хтось у натовпі.

Кінь баронів зірвався з місця і плигнув просто в натовп розрізавши його на дві частини. Я догадався, що з паном трапився припадок гніву,—а це найстрашніше, що в нього бувало. Одного разу він вибив льокайові два зуби, які той

виплюнув з кров'ю. Барон рвучко спинив коня біля Микити. Ми почули, як у повітрі просвистів нагай, скосивши (принаймні мені так здалося) Микиту. Нещасний дядько завив, як на смерть скалічена собака. Смерть од такого удару—звичайна річ, бо рідко хто витримає дотик олива, зашитого в свинячу шкуру. Але не встиг ніхто пожаліти Микиту, як він махнув величезною довгою палицею, ледве не збивши тих, що стояли біля нього. Щось хруснуло,—це чули всі. Зляканий кінь підскочив і понісся далі на луки. Ноги барона зав'язли в стременах. Він волочився по землі, голова йому підскакувала, як важка гиря, і стукала об голоблі, коли кінь пробігав через табір. Люди кинулись в розтіч. Жінки брали на руки дітей, спотикались, вставали і знову бігли. Залунала команда офіцерів. Я думав, що навздогін зірветься увесь загін, але виїхало наперед тільки три салдати.

— Марш!—крикнув один з них Микиті, що залишився сам серед луків. Він подивився байдуже на салдатів, випустив голоблю, що досі ще була у руках, і поволі пішов до замку.

На моїх очах його ніхто не бив. Може це сталось через те, що обличчя йому було зовсім розбите: із щок, немов бритвою розрізаних, текла густа кров на бороду, яка так намокла, що залишала на світлій куцині чорночервону широку пляму. Він ледве йшов.

Загін рушив. Од нього відділилися ще три чоловіки, мабуть шукати мертвого барона. Зійшли зорі, виразніше в далечині на горі забіліли високі вежі, де якісь дві години тому жив барон, на обрії позаймались вогні, напевне, по економіях,—настав вечір, народжений ласкавою весною. Мені чомусь пригадались, чуті од свого батька, оповідання про поворот чумаків з Криму... стомлені воли ледве посуваються вперед, роги оздоблені шумихою,—не роги, а місяці,

що попадали з неба, а надзвичайне сонце просіває золото крізь пилюгу, збиту валкою, облямовує обличчя... Скриплять колеса, вільця... Радісний плач та пісні дарує ніби сама земля...

Минуле може і прекрасне тому, що далеке!

Яка різниця між тим, що я бачив, і тим, що уявляв! Дійсність не має тієї привабливости, що мрії...

У цій лагідній тиші пролунали майже заразом три постріли.

— Вічна пам'ять!—прошепотів сумно я, уявивши останні хвилини життя гордого Микити.. Але за цими пострілами посипались іще,—їх було безліч і всі вони чулись од замку. Загін салдатів, що ще навіть не доїхав і до дороги, полетів ускач на гору. Я не йняв віри тому, що чув. Невже там бій?

Сину! Любий!

У моїх очах встала постать Тимоша, який, мабуть скориставшись з нагоди, напав із своїми голодними товаришами на замок.

Йшлося так легко, ніби я був не кволий дід, а молодий, повний сили, юнак. Тільки за ставком, на взгір'ї, я спинився. Внизу, на луках, знову несміливо заблимали багаття, а біля них заметушились чорні постаті. У лісі ржали спутані коні... А біля замку все ще точилась стрілянина.

Вдома, куди я нарешті добрався, коли все змовкло навколо, мені матушка гордо й мовчки показала при світлі лямпи сірий шматок брудного паперу, що валявся у нас під вікном. Найшовши окуляри, я прочитав нашвидку написані слова: «Я зовсім здоровий і дуже вас люблю».— Це був перший і останній синів лист.

*

Замок опустів. Стомлені люди з рушницями знаходили там притулок на ніч, на дві, і йшли кудись далі Вся панська прислуга розбіглась якось непомітно, як таргани од світла. Іноді можна було ходити цілий день по маєтку й не зустріти людини. На стежках у грязі валялись, оздоблені золотом, книжки: німецькі, французькі, але їх ніхто не тямив читати, тому палітурки з них вішали в хатах замість картин, а грубим папером розтоплювали зимовими вечорами в грубах. Він горів весело, як суха сосна.

Село, що поставило на старім місці хати без стріх, байдуже було до свого старого і обридливого гостя— смерти. Кладовище вспухало новими могилами,—їх там тепер так багато, що мабуть, коли помру і я, то не знайду собі місця.

До мене раз або й кілька разів на тиждень прибіжить якийсь босоногий хлопчик і, витерши носа, скаже, дивлячись кудись набік:

— Вас там кличуть... дядько померли...

І ніхто не плаче, навіть жінки... Падають на соснові дошки сухі грудки, труна стугонить, немов вона зовсім порожня,—і ті кілька чоловіка, що прийшли на кладовище, нишком позіхають, бо їм обридло це місце, ями голос унтер-офіцера, Микити Івановича, що ліниво в ніс тягне «вічну пам'ять». Тільки одна Вустя завжди сякається та хлипає, витираючись рукавом.

— Бовм... бовм...

Повітря тремтить, розкочуючи далеко легкі хвилі. Кожен удар важко б'є в уха. Часто мені здається, що дзвін ось-ось одірветься, впаде з балки з важким стуком на поміст і трісне, як справжній самогубець.

Важко з'ясувати, що саме сталось зо мною в цей час. Мене охопила спрага і ввійти в самого себе, щоб нікого не бачити, і тікати геть, бо я починав боятися своїх

очей, які мені привижались жахливо і вдень і вночі. Марфа й матушка шиють кофти,—вони, як сестри,—а я пробую покопати: беру лопату, йду на город, а потім забуваю, за чим прийшов... Держак стирчить, поки не прийме його хтось із жінок. Мене вони жаліють, ніби я каліка. Може сум за сином так жорстоко руйнує моє тіло, а може старість, що прокрадається нечутно й сміливо, забирає рештки здоров'я, даруючи взамін нічниці, хороби, з яких одна звіє мене із землі навіки, як непотрібне сміття.

За довгі роки жадної звістки я не мав про сина,— він, справді, для мене вмер. У бога я просив зберегти йому здоров'я. У селян, що їздили до міста або на станцію, я питав, чи вони не бачили його, а вдома мене мучили балачки жінок, зрошені сльозами.

Такий душевний стан вимучив мене остаточно: я не міг зійти на дзвіницю і обличчя мені стало, як у тих святих, що їх малювали на старовинних іконах. Восени, однієї ночі мене збудив, бо мені здавалось, що я спав, обережний стук у сінечні двері. Хто міг стукати? Кожне нез'ясниме явище в моїх очах мало присутність сина... Це він, сердешний, стомлений, голодний, роздягнений, вернувся до батьківської хати і зомліває під негостинно зачиненими дверима. Може за ним женуться вороги, які шукають радости в його смерті... Я скочив з постелі, збудив матушку—вона відразу прокинулась, незадоволено протираючи собі очі.

— Вставай, Любо!

— Що тобі?

— І тобі не сором. Де твоє серце?—матері серце віщує, а ти спиш, як убита... Хіба ти не чуєш стуку?.. Серьожа!

— Який стук? Зараз тихо... Зовсім тихо.—Крім недовір'я до моїх слів, в її голосі почувалась острах за мій розум. Це мене обурило.

— Ти прости мене, Любо, але ти на старості літ стала зовсім глуха.

— Ти жартуєш, Васю... Лягай спати.

— Хіба тепер до жартів?.. Швидше накидай ковдру Він, мабуть, замерз досі: на дворі такий холод!..

Нарешті вона повірила і, натикаючись на стільці, побігла за мною, взяти каганця. Метушливі і зворушені ми підійшли до дверей. Руки тремтіли і не попадали на засув.

— Хто там?—спитав я і мені в ухах заздалегідь вже лунала відповідь: «Це я, Серьожа!».

Коли ми одчинили двері, нас ледве не збив з ніг злий вітер. Ми прислухались до тиші, вдивляючись у ніч, але ніде нікого не було. Хмари, низькі й грізні, рвались на клоччя, щораз кидаючи темні тіні на церкву і кладовище. Сухе листя билось, як метелики, об наші обличчя. Каганець погас, матушка, сердита на мене, пішла в хату, а я довго ще стояв, все в надії почути кроки.

Не раз зо мною траплялись такі страшні і нез'яснимі для мене вчування. Але потім я виходив вже сам і ні разу мені не спало на думку, що може це стукає моє власне серце.

...Ми збідніли. Прядок нікому не треба було, верстат припав пилом і, кінець-кінцем, його довелося винести в чулан. Підрясники порвались. Я часто надівав ще цілу матушчину кофту. Але просити милостині, ходити з костуром, щоб одганяти ним собак,—хіба я на це міг зважитись?.. Коли у нас зосталося всього півпаляниці цвілого хліба, матушка сказала:

— Невже ти думаєш, що нам манна з неба впаде?.. Чого ти сидиш, немов тобі одібрало руки й ноги? Чом ти й досі не пішов до Микити Йвановича: він же титар...

І на другий день я йшов на село з порожнім мішком під пахвою, який взяв для борошна. Вже і дощі розмили те місце, де стояла землянка шевця. Край села тепер біліла чепурна хата з великими, не по селянському зробленими, вікнами. Микита Йванович розбагатів. Сталось це зовсім випадково. Коли німці, злякані пострілами, кинулись врозтіч з маєтку, забувши про своє добро, він перший догадався забрати пізно вночі витяжки, що лежали в панській коморі. Коли вранці селяни схотіли поживитись, то побачили розбитий замок на дверях, а в самій коморі темні плями на тих місцях, де лежала шкура, та в кутках—розруйновані мишачі гнізда. Попервах ніхто не міг подумати на Микиту Йвановича, бо ніщо не змінилось у його поведінці: у свята, як і раніше, він надівав салдатський синій мундир з Георгієм і підспівував на крилосі. Тільки через півроку, коли мало не всі забули про таємну пропажу, він почав шити чоботи, продаючи їх за хліб. Теслі збудували йому хату, найкращу в селі... Вин сидів біля вікна, на сонці, пихкаючи за роботою люлькою. Микита Йванович сам собі варив страву, сам прибирав у кімнаті і дуже не любив, коли сторонні з цікавости обнюхували його кімнату. На Великдень та Різдво до нього приходила смажити ковбаси та пекти паски Вустя. Всі радили його женитись і кожна удова, найвродливіша й найбагатша, вийшла б за нього. Але він і в шістдесят років волів залишатись парубком.

Ще було зовсім рано: сонце не сходило, коли я постукав у нові, обмазані замазкою, двері. Ніхто не відповідав. «Міцно спить хазяїн,—подумав я і ще сильніше засіпав дверима. Якийсь незадоволений бурмотливий голос вилаявся із середини. Але ніхто не йшов одчиняти. Коли я ударив кулаком, то крізь двері донеслись уривки якоїсь сварки. Якась жінка щохвилини кричала дужче. Згодом

в її лайці я розчув ті безглузді слова, яких вживала тільки Вустя. Микита Йванович, мабуть, жінку бив, бо раз-у-раз лайка припинялась і чулось важке хлипання.

— Геть!

Я думав спочатку, що це на мене і, дуже образившись, хотів піти назад, додому, та двері одчинились і з них виглянуло заспане, набрякле обличчя Микити Йвановича. Він примружив опухлі очі і крикнув, не побачивши мене:

— Який там біс спозаранку людям виспатись не дає?

— Це я... до вас із прозьбою...

Мій голос, мабуть, був найнебажаніший хазяїнові в цей момент. Він не знав навіть, що сказати.

— Борошна хотів у вас позичити!

Двері одчинились зовсім і я побачив порожню кімнату з нефарбованою підлогою, на якій валявся кожух і подушки, звалені з лави. Вустя, що сиділа на них скорчившись, підвела голову і крізь сльози посміхнулась, глянувши на мене. До Різдва було далеко, а до Великодня ще далі—що б робила тут Вустя? Я глянув на Микиту Йвановича,—він мабуть, зрозумів мій мовчазний погляд, бо заговорив перший:

— Вона, батюшко, захворіла трохи... Ну, звісно, сирота—хто їй дасть притулок?... Так я ото і взяв її до себе, ближня ж вона мені.

Вустя, яка напружено вслухалася в розмову, раптом випросталась, хоч і була в самій сорочці.

— Ви, батюшко, йому не вірте,—забалакала вона,—він часто кличе мене ночувати... І б'є... Сьогодні, коли почув, що ви стукаєте, ударив мене потягом: і зараз дуже болить.

— Замовч!...

За цими словами Микита Йванович підбіг до баби і почав її бити щосили кулаками.

— Ви б її не били...—сказав я, легенько взявши за руки хазяїна.

— А ти не втручайся!.. За борошном прийшов?! Злидні чортові! Вроді старців такі попи, як ти.

Я ніколи не сподівався од завжди ввічливого, чемного і статечного Микити Йвановича такої лайки.

— Ви не маєте права так казати... За Вустю заступаюсь, бо вона дурне, нерозумне створіння... А борошна не хочете дати, так це діло ваше... Я собі піду.

— Так собі й підеш? А потім усім розляпаєш, що от, мовляв, який титар той у мене... Брехні розпускатимеш... Я ж кажу, що вона хвора. Хто краще знає: я чи вона? Ви ж сами кажете, що вона дурна, а мені не вірите.

— Я нічого не знаю. Кожен живе, як хоче... Я прийшов тільки за борошном.

— Геть, хитра, іродова душа!

Звичайно, я пішов. А в хаті плакала Вустя, яку знову став бити Микита Йванович.

Так я нажив собі ворога. Я давно тієї думки, що багатство псує людей і дає їм право незаслужено ображати інших.

Того разу борошна достала в якоїсь своєї родички Марфа, а потім у замку одкрився санаторій, який несподівано дав мені заробіток. Я їздив на станцію, то з пасажирами, то за всякими продуктами,—тоді з мене став добрий фурман; спочатку всім було чудно, що піп фурманує, але поволі звиклись. Та й ніяк я не був похожий на священика в той час, поганеньку кіску свою, що одна тільки нагадувала про мій сан, я ховав під заячу шапку,—а хто б сторонній відрізнив мене, одягненого в кожух, рукавиці, з башликом на шиї, од тих дядьків, що йдуть узимку біля своїх саней?

Коли б не одкрився взимку санаторій, може б, моє життя і кінчилось так звичайно, як почалось. Я сам ніколи не цікавився своїм майбутнім, бо думки про сина заглинали дозвілля,—але коли б мені самому довелось угадати його, я б помилився.

— Васю, ти б узявся за щось, за якусь роботу абощо, а то і на виду змарнів ти, і забалакуватись став,—так тобі недовго й збожеволіти,—сказала матушка. Вона нишком, без мого дозволу, ходила до лікаря, турбуючись про моє здоров'я.

— А що тобі сказали в лікарні?—спитав я відверто. бо мені самому хотілось стати іншим.— Невже ти думаєш, що в моїй голові не все гаразд?

— Що ти, бог з тобою!—замахала вона руками.

Один з трьох червоноармійців, які довгий час стояли в нас, полюбив мене, і, від'їжджаючи, подарував матушці ватянку, а мені стару рушницю.

— Даремно ви даєте мені зброю!—сказав я.

— Хіба це зброя?.. з неї й зайця не вб'єш...—посміхнувся він.

— Однаково мені не можна полювати.

— Ну, тоді продасте.

Рушниця зосталась у нас. Довго вона лежала в чулані, непотрібна нікому. Але восени я про неї згадав... У наших лісах дуже багато всякої дичини, але щоб бити її, треба добре знати місця, а хто ж краще за мене їх знав? У випадковій розмові санаторійний лікар похвалився, що він би з охотою купував куріпок і за кожну платив би добрі гроші. Тоді я, забувши про заборону полювання для священиків, став мисливцем. Увечері я йшов до замку з убитою за день птицею. Лікарева жінка дуже хвалила м'ясо куріпок, але я жодного разу не насмілився покуштувати його, бо був би злочин—розкошувати в злиднях.

Лікар, крім грошей, давав мені ще й старі, непотрібні йому, газети, які ми з матушкою прочитували при світлі каганця, од першого до останнього рядка.

Мій ворог, Микита Йванович, розносив про мене найгірші чутки. Нової влади він не любив і вважав негідним християнина тримати в руках ту газету, де було б щось безбожне. Доноси, підписані його іменем, читав дуже часто благочинний, що надсилав до мене суворі листи. Але полювання мене захопило, а в газетах я надіявся щось знайти про сина. І моє передчуття мене не обдурило.

— На, Любо, читай...—сказав я раз увечері дружині, передаючи їй разом з газетою окуляри. Я намагався сказати це яко-мога байдужіше, хоч голос і зрадив мене. Вона здивовано одірвала очі од шитва. Схвильовано я стежив за нею: ось вона поклала голку, надіває окуляри, бере газету і довго шукає в ній чогось особливого. Тоді я, щоб не мучити її, показую пальцем на дрібно надруковане місце.

«Райпарком,—починає по складах, як дитина в сільській школі, матушка.—Чудні які слова, Васю! До чого ж тут рай?.. викликає на четвер Сергія...

Хвилину вона мовчки дивиться на мене, потім газета випадає їй з рук. Вії моргають крізь окуляри і права рука Любина шукає хустку. А я встаю і дарую їй той поцілунок, що десятків три літ тому був би для неї цілою мрією.

— Он, бачиш, він і живий,—здивовано каже вона, ніби я давно в своїй пам'яті поховав сина.—Давай напишемо йому листа!

Того ж вечора я одшукав ручку і почистив об волосся перо, щоб легко можна було розібрати написане. Матушка удавала з себе сувору й ображену матір. Вона казала, що коли б прийшов син, вона зустріла б

його холодно, докоряючи йому за ті страждання, які витерпіли ми за його відсутність. Але я знаю, що якби справді настала така щаслива хвилина, то вона забула б всі ті думки, які складала, щоб одурити саму себе, і, не витримавши сліз, перша б кинулась йому на шию.

На станції я розпрощався з довгим нашим листом, опустивши його в скриньку. Ми сподівались одержати відповідь через два тижні. Минули вони, настав призначений день, в який ми поклали собі чекати ще стільки ж.

— Я думаю, що лист загубився! Знаєш, яка тепер пошта!—сказала матушка.

Коли лист наш не дійшов, значить пошта справді була несправна,—ми написали другого, ще довшого й палкішого.

— Хтось мені говорив,—сказав на цей раз я, коли знову ми не одержали відповіді,—що там у них у місті в кожного стоїть під столом особливий кошик для таких листів... Як, скажімо, прийшов такий лист, так зараз його на шматки й під стіл!

— Який ти жорстокий!—зідхнула матушка.

Більше ми не написали листів. Незрозумілу мовчанку матушка пояснювала тим, що син не має часу в далекім місті. А я, довго криючись із своєю думкою, сказав нарешті:

— Любо! Такі, як Сергій, не повинні визнавати, шанувати й любити батьків, коли вони в них попи... Релігія—опіюм, матушко, а я йому—ворог!

Коли я починав, хоч і жартівливо міркувати про це, матушка одходила од мене. Вона ніяк не хотіла погодитись зо мною, бо Сергій був для неї тільки син.

Але для мене ця випадкова думка не пройшла без сліду. Невже син правий?.. І дарма, що я ще вірив тоді

в бога, мені хотілось, щоб помилився я, а не син. Я переніс із церкви додому старі, в шкуряних палітурках. книжки, а із замку я брав ще інші, де ганьбилось віру— од того, що я читав і перші і другі разом, у голові ставав все більший туман. Я відпочивав за геніяльно-поетичними псальмами і сміявся, коли мені до рук попала нова біблія. Я навіть спробував читати уривки з тієї чудної книги матушці.

— Васю, що ти читаєш?—скрикнула вона.—Уже гріх і сором од того, що ти торкнувся до цієї безбожної книжки.

І того дня перед сном у мене не було бажання молитись. Та вплив цих веселих оповідань зникав дуже швидко. Через кілька день я знову ставав вірним, каявся, ходив вночі до церкви просити прощення, чекаючи в завтрішнім дні страшної кари Содома і Гомори.

— Господи! Прости мене, раба нерозумного!—молився я. Книжки, взяті з санаторія, я повертав із страхом. Вони пекли мені руки і в той час ніхто б не примусив мене переказати їхній зміст. Неділями я надхненно і суворо творив молитви: церковні одправи, проказані мною, оживали, кожне слово набирало нового змісту. Підчас казань, які складалися в моїй голові безсонними довгими ночами, люди плакали, бо страшний суд їх дужче лякав, ніж мене.

Після піднесення йшов спад. Сили зникали. Я раптом ставав стомлений і виснажений. У те, що я казав напередодні, знову не вірилось. Мене знову здивовано зустрічав бібліотекар:

— Чому це ви так довго не приходили?

А я, прийшовши од нього, запирався сам у кімнаті.

— Може, тобі, Васю, голова болить? Ляж, відпочинь!—стурбовано казала матушка.

Нишком вона проклинала книжки і таємно від мене одсилала їх Марфою назад.

— Ти їх не читай, хай їм всячина!

Коли б я і збожеволів тоді, в тім нічого не було б дивного. Страшно почувати, що все життя помилявся, а ще страшніше чекати з дня на день кари за свої сумніви!

Руки стали прозорі, в них не зосталось і краплини крови, ноги не слухались, у вухах до болю шуміло і через цей шум я ледве розчував те, що мені кричали.

— Далі так не можна!—сказав я сам собі.—Час оновитись або стати тим, чим був раніше. Кінець-кінцем може, зрікшись сану і втративши бога, я придбаю сина?

Мрії про сумісне життя із Сергієм полегшували мені страждання. Я брав з комоду його портрет і уявляв, як звеселіє його обличчя, коли він довідається про мою жертву.

Я тебе так люблю, любий сину, що сам уб'ю себе заради тебе!

Але легше було мучитись, ніж зважитись.

Вільних днів я заходив подалі в ліс, щоб зостатись насамоті.

— Батюшко!—раз покликав хтось весело мене.

Я обернувся. Коло мене спинився віз, а з нього легко вискочив невисокий чоловік. Попервах я не впізнав його, але пильніше роздивившись, я нарешті догадався, що передо мною стоїть Тиміш. Він узяв мене, як друга, за руку, і, наказавши дядькові їхати, пішов зо мною по дорозі.

— Ви щось змарніли здорово... За синком мабуть скучаєте?.. Він і мені щось перестав писати.

— А ви хіба не вкупі?

— Я вже другий рік на селі... А що це на вас ні підрясника, ні хреста?.. Може, ви вже не піп?

— Злидні... ні ввіщо вдягтись...

— А я думав, що ви вільний громадянин,—сумно посміхнувшись промовив він.—По правді кажучи, я на вашому місці давно б кинув оту вашу церкву. Не міститься в голові: син комуніст, а батько піп—трохи чудно...

Віз виїхав на гору, і Тиміш уже прощався зо мною. Тоді я затримав його руку й сказав:

— Син мені не відповідає на листи зовсім... Так я вас попрошу, коли ви писатимете до нього, то не забудьте сказати, що я одрікаюсь од бога.

— Оце правильно! Так і напишу, що в тебе, Сергію, не батько, а золото!—Він весело захитав мені головою і щосили стиснув руку.

В суботу матушка назбирала на соснах живиці, бо а ладан давно вже грошей не було. Нею і була набита кадильниця, що курилась тонкими голубими струмками пахощів, коли я ввійшов у неділю до вівтаря. Микита Іванович гордо переходив од ікони до підсвічника, де запалював свічки та лямпадки, навмисне гулко стукаючи залізними підборами. У притвір крізь двері вітер кидав сухе шершаве листя. Баби куняли,—голови їхні, запнуті хустками, хитались, коли вони покашлювали.

Цей день нічим не відрізнявся од минулих неділь, коли я завжди з тремтінням у серці, починав одправу. Сьогодні пройшли всі ті, що з давніх-давен вважали своїм обов'язком бути в церкві. Я підійшов був до ризниці, бо несвідомо рука, зучена за десятки літ до цього жесту, протяглась за ризою. Раніше я підходив до ікони ісуса христа творити молитву, але тепер, замість суворих очей, я бачив тільки жовтувату фарбу, і ікона здалась мені погано намальованою картиною. Не було тих думок, що примушують падати навколішки.

— Батюшко, пора починати...

У вівтар нечутно ввійшов Микита Іванович.

— Я зараз.

Але сказавши й це, я не наважився вийти за врата. Я навмисне заглядав у вікно, переставляв дароносицю. хрест, світильник,—ніби зараз не можна було обійтися без цього.

— Васю, іди вже!

Це сказала матушка. Вона стояла найближче, біля блискучого підсвічника, у чорній сукні, яку вдягала тільки у свята... виснажена і стара, як і селянки.

Кожен чекав, що я скажу «Благословен бог»... і вийду з хрестом у руках і в єпітрахілі за врата.

Без ризи, в зашкорублім кожусі, який я носив щодня, я вийшов із вівтаря. Всі прокинулись од того байдужого стану, що буває в церкві. Щось надзвичайне пробігло по обличчях, усі голови підвелись і повернулись до мене. Баби зашептали. Мій ворог, Микита Йванович, підійшов ближче і сміливо закрутив собі вуса. Очі йому стали такі блискучі й мертві, як і ґудзики на мундирі.

— Дорогі мої!—важко було навіть мені самому пізнати свій голос.—Тридцять років я щонеділі з'являвся з вівтаря в облаченії з хрестом... Але хіба це допомогло спинити лихоманку... Хіба ваші діти, жінки, чоловіки та батьки не померли? Кому ми молились, хто скаже з вас?—Кому?... Однині я вам не пастир. Однині... я одмовляюсь од свого сану і... одрікаюсь од бога.

Останнє слово примусило всіх більше розплющити очі. Матушка застогнала і схилилась на блискучий підсвічник.

— Васю!..—прошепотіла вона.—Що ти робиш? Навіщо це?

Легкий шум пронісся по церкві. Голови нахилились одна до одної, а Микита Йванович, злісно посміхнувшись, обернувся до натовпу.

— Брати-християни, ви чуєте?—крикнув він. Руді брови йому сіпнулися, а очі в цей мент стали якісь порожні й дикі.

Моторошна тиша, що буває тільки серед вогких мурів у церкві, настала на хвилину. Ґратчасті вікна пропускали вузькі косі смуги радісного сонця. Чорна нитка копоті із лямпадки крутилась перед моїми очима, і я за нею стежив, щоб не бачити людей.

— Я вас зібрав, щоб сказати вам цю новину... бажаю вам, щоб і ви просвітліли, як моя душа... Сьогоднішній день очистив мене перед самим собою!.. Простіть, любі!.. Амінь...

Я ніколи не почував себе так легко. Здавалось, що треба тільки махнути руками, щоб стати птахом.

Хтось захлипав. Я побачив Вустю, що плакала, сховавши голову в широких червоних руках.

— Держи, запроданче, одвіт перед богом... Анахтема тобі, кончений чоловіче!.. Брати-християни: антихрист перед вами.

Микита Йванович замахав рукою і з кожним словом ближче підходив до мене. В церкві зчинився галас. Баби міцним кільцем оточили мене, ніби боялись, що я втечу.

— Щож ти мовчиш? Сатана тобі на вуста поклав печать чи що?

Крізь гамір я почув сухий сміх Микити Йвановича. Як раптом може змінитися чоловік! Хвилин дві тому ці люди стояли побожні, чемні, спокійні, а тепер очі їм розпливлись, як масні плями, вони щось кричали, мабуть, загрожуючи мені. Я не міг одірвати погляду од однієї сивої баби, що витягла голову наперед і стукала об поміст кійком. Моя свідомість ліниво сприймала те, що коїлось біля мене. Я не почув першого удару, бо болю не було, хоч до вух мені донісся переляканий зойк матушки. Потім вікна, люди, ікони, ясна пляма одчинених дверей,—все захиталося, і мені здалося, що я зомліваю і поволі хилюся на східці. Якось мимоволі я зашепотів:

— Бийте, вбивайте.

Я чув, як голос мені знесилюється, але не пам'ятаю, коли він замовк.

— Живий?

Це сказано тихо й далеко. Скрізь—тиша... Я не знаю, кого і про віщо питають. Хтось узяв мене за руку, і протримавши її деякий час, промовив на цей раз веселіше:

— Здається живий.

... Очей я не розплющую; боюся навіть скрикнути, коли мене кладуть на щось м'яке і, колишучи, несуть невідомо куди.

*

Вікно завішене зверху донизу, щоб чужі очі не заглядали в кімнату. В кутку, де були ікони,—порожні цвяхи та павутиння. Матушка всі образи перенесла до кухні і там із Марфою б'є важкі поклони, заливаючи кімнати шепотом, зідханнями, що загойдують мене, як колискова пісня. Я обстриг собі волосся і став дуже чудний: сивизни не видно майже, голова зробилась мала, а постать, як у хлопчика.

Синьці та сліди од гострих нігтів поволі зникають,— сам на собі я переконуюся в живучості людини. Але мені ніяк не хочеться жити: я не дякую Вусті, що, вибігши з церкви, своїм криком покликала людей із санаторія, які і врятували мене. З села приїздив міліціонер, питав, хто саме мене бив, але я сказав, що нічого не пам'ятаю... Проте, плями моєї крови і досі чорніють перед вівтарем на плитах.

Я довго хорів і, видужавши, соромився виходити з хати. Шапка налізала на самі вуха, вона лоскотала шкуру так неприємно, що я запинав голову хусткою. Діти з реготом злазили на призьбу і тікали, коли я ставав, старі селяни ховали посмішку в густих вусах і одверталися, щоб не так образити, баби показували на мене пальцями, ніби я мав дві голови.

Церква стоїть порожня і самотня між хрестами цвинтаря. Через голу паперть вітер несе стовпи сніжаного пороху і на східцях можна у сухому розсипчастому снігові провалитися з головою. Цілий місяць не ступала нічия нога на камінь плит, бо ключ у мене, а я все чекав, поки приїде благочинний.

Коли проторувалась санна дорога, отець Мегейда приїхав до мене. Жодного разу матушка не зустрічала його з такою надією.

Притулившись вустами до його червоної й чистої руки, вона разом з поцілунками загубила йому на шкуру й кілька сліз.

Вона не знала, чим догодити йому: розвісила біля груби важкий кожух з лисячого хутра, поставила стільця біля самої груби і дивилась з любов'ю навіть на той сніг, що стікав талою водою на підлогу з чобіт благочинного.

Гість вийняв портсигар і запропонував взяти мені папіросу. Це для мене дуже велика спокуса була, бо я забув і смак гарного тютюну. Проте, я навмисне вийняв засмальцьованого старого кисета і скрутив з газетного паперу товсту цигарку.

— Ви, бува не сердитесь на мене, отче Василіє, дозвольте мені по-старому вас називати, я ж розумію все... Чи скоро ви виїздитимете?

— Як? Куди?—злякалась матушка.

— Ну, й хитрі ж ви, прости господи!—сказав, потираючи руки, благочинний.—Що ви криєтесь від мене, хіба я в газету напишу про це чи що? Це ж для кожного ясно! Ваш син, якщо вірити чуткам, добре пристроївся... Я думаю, що вам краще в нього житиметься, ніж тут. Але комуністові із священиком в одній хаті якось незручно, і, на мою думку, ви зробили цілком правильно...

Од несподіванки я не знав, що сказати. Благочинний примружив насмішкувато очі, наполовину сховавши їх під білими широкими бровами.

— Ви сина не чіпайте!—насилу витиснув я із себе.

— Мені до вашого сина байдуже.. Дивно тільки, що в той час, коли віра набирає сили, ви проміняли вічне блаженство на ті два-три роки розкошів, які ви думаєте прожити з сином.

— Ніколи я не буду жити в сина!

— Ну, тоді це зовсім безумний учинок: ви скінчите свої дні між божевільними, бо хіба людина при здоровій пам'яті зважилась би на це?

Він не хвилювався, кожне слово в нього було спокійніше навіть за його обличчя, на якім ледве ворушились вуста.

Він сидів, як удома, нікого не соромлячись і ні до кого не звертаючись, ніби балакав сам із собою. Матушка посміхалась і часом зиркала на мене, ніби кажучи: «Ага, я ж казала...»

— Правду сказати, я ніколи не був високої думки про вас, як про пастиря. Ви полювали! Ви, священик, виховали сина, який їздив забирати із храмів золото та срібло... Скажіть, чи ви подумали про кару, якої собі заслужили? Прочитайте апокаліпсис, вам волосся стане догори. Ви обіллєте сторінки цієї книги слізьми покаяння. Тінь всадника пронесеться над вами, віщуючи про те страшне майбутнє, що вас чекає... В цей час, коли ми—мученики, ви наважилися зректися вічного блаженства.

— Нате вам ключі і цю книгу про ремaнент...—сказав нетерпляче я, щоб збити йому красномовність.

— Хіба ви, справді, одреклись назавжди?.. Я знаю, що в людей бувають тимчасові припадки, після яких розум їхній знов світліє, хіба ви...

Мені огидливою здавалась і чиста, як сніг, борода, яку він перебирав увесь час, і апостольські кучері, зачісані назад, і оксамитовий, певний голос, який зачаровував матушку Марфу, що з побожністю дивилась на благочинного. Далі я не міг мовчати.

— Ви, праведнику, читаєте мені догани? Ви, лихварю, що оддаєте під проценти гроші, смієте перелічувати мої гріхи? Ви згадуєте апокаліпсіс, який, мабуть, читали ще в семінарії?.. Повірте мені, коли б я мав ваше господарство, з тими кіньми, коровами, з наймичкою та робітником, у мене не хватило б совісти сидіти тут і фарисействувати... Велике постать благочинного зігнулась. Спочатку він пробував поблажливо посміхатись, але під кінець почервонів, важко задихав і, ввесь струснувшись, ударив об підлогу важкою палицею.

— Нога моя не буде в цьому домі... Хай титар з рук твоїх візьме ключі... Тебе, богоодступнику, тяжко покарає господь за дерські слова і блюзнірство.

А я став на порозі і одчинив двері на двір, відкіль ішла густа пара. Це була найбільша образа для благочинного. Він швиденько накинув на плечі кожух, який наполовину волікся на долівці. Спираючись на палицю і кахикаючи, він сів у сани, поблагословивши на прощання матушку, що стояла біля нього дуже сумна.

— Тяжка вам доля випала!—промовив співчутливо він до неї.

Люба щось сказала на відповідь, вони вдвох деякий час розмовляли,—я певен, що вони обоє вважали мене за божевільного.

На землю падав дрібний сніг, і слід од саней благочинного скоро зник під ним.

— Васю, скажи, що з тобою?—сказала, підійшовши до мене матушка.—Ти б може написав пробачення, а цієї

неділі одправив би службу, знаєш, як колись... Благочинний—чоловік добрий, змилується, а люди—та хіба вони пам'ятають щонебудь? А то мені соромно в вічі людям дивитись, страшно через кладовище ходити,—чує моє серце—покарає нас бог!

— Іди од мене, Любо!

Тієї ночі, аж поки я не заснув, вона молилась і стогнала на кухні.

Кілька разів мені пощастило одвезти хорих на станцію,—я дуже був щасливий, коли виривався з дому.

Раз перед різдвом я вертався шляхом додому. За селом по дорозі мене нагнала Вустя, що на цей раз була як слід і взута, і одягнена. Без мого дозволу вона сіла біля мене і посміхалась, показуючи низку великих і жовтих, як кукурудза зубів. Після того випадку, що залишив таку прикру для мене пісню, я дуже не любив цієї баби, хоч одній їй я був завдячений своїм життям.

— Батюшко, бережіть свого коня, а то вкрадуть його в вас,—сказала вона, боязко оглянувшись.

— Коли ти порозумнішаєш, Вустю?

Чудно було мені. Про мою шкапину склались цілі анекдоти, бо вона справді стара була і живіт їй став одвислий і м'який, як лантух. Обставини не раз мене примушували водити на ярмарок її, але ж не знайшлось жадного чоловіка, що підійшов би, хоч поторгуватись... Мабуть, коли б я і даром оддавав, ніхто б не взяв коня. П'ятнадцять верстов, що були до станції, ледве-ледве шкапина проходила.

— Хто ж це думає красти, Вустю?

— Чула я...—вона опустила очі і, побачивши що далеко заїхала за село, мовчки встала.

... Під велику бурю на дзвіниці гули дзвони, шибки пищали, а замкнені двері сіпались, ніби хтось поривався

вийти із середини. По бляшанім дасі стукали замерзлі гілки і цілу ніч у грубі вила хуґа. Кіт, що лежав біля теплого комина, раз-у-раз насторожено прислухався.

Звечора я замішав коневі і двері стайні підпер кілком. Біля хліва я прив'язав кілька днів тому одного собаку, що блукав біля помийних ям санаторію.

Тієї темної ночі мені погано спалось, але я не надав значення скрипінню сніга, що раптом почулось у дворі. Проте, коли загавкав собака, я сплигнув з ліжка, бо відразу пригадались слова Вусті. Даремно ми гасили каганця, щоб менше виходило смальцю. Не одна хвилина минула, поки я найшов сірники. Матушка плакала і разом з Марфою мене не пускала надвір.

— Вони заріжуть тебе,—шепотіла вона, взявши мене за руки. Собака перестав гавкати. Почувши мої кроки, він заплигав і задзвенів ланцюгом.

— Васю, іди до хати!—просила матушка.

Але я, набравшись сміливости, пішов до хліва. У груди мені кольнуло, коли я побачив одчинені ворота, а кілок, яким я підпирав двері в хліву, на землі. В хліві було пусто. Я обшукував усі закутки, ніби загубилось курча.

— Машко!—кликав я шкапину, але ніде її не знаходив. Почало світати, а я все ходив по дворі, повторюючи про себе.

— Нема, нема Машки!

Натягши на вуха заячу шапку, я пішов на хуторі шукати замовлень на прядки та веретена. Із двох хуторів одна тільки жінка замовила зробити дві скалки,—а хліба вже не було. Куріпки кудись повтікали з наших країв, а качки і валюшні полетіли ще восени. В санаторії теж не знайшлось роботи. Я голодував, поклавши собі спухнути, померти, але не просити допомоги в жорстокого сина.

Після завірюх, що накидали гори наметів, санна дорога стала гарна, і до мене мало не щодня приходили хорі просити, щоб я їх повіз на станцію,—вони не знали, що вкрадено мою шкапину.

*

Мало чого мені треба дописати. Все перетліло і сили немає роздути жарини, щоб оживити себе тим вогнем. Хіба я зараз не мертвий, хоч і ходжу, хоч і балакаю? Я відчуваю, як той герой у билині, як глибше й глибше входжу в землю. Раніше я жив без мети, але це мене не турбувало,—а хіба тепер я можу сказати, навіщо я існую. Кому я здався? Люба певна, що я божевільний: вона жаліє і боїться мене.

Я приніс жертву, але кому це потрібно? Нишком собі я думав, що нею примушу інших полюбити мене. Але я тільки нажив ворогів. Непримиренний мій недруг і досі—Микита Йванович. Тепер його побожність і святість стала приказкою. Всі сміються з нього. Ті, що боялись колись слово йому сказати, тепер тюкають, коли він іде. Він і досі думає, що про його відносини з Вустею розбалакав я, хоч мене зроду такі справи не цікавили.

Через три дні після пропажі коня, теж уночі, згорів мій єдиний хлівець: в огні пропали сани, віз, з десяток курей—все те, за що я міг взяти хоч невеликі гроші. Хтось помщався. Дивно, як досі не підпалено того будинку, де я живу.

Хто це робить—не знаю. Але коли випадково я, йшовши на хутори, зустрів благочинного, мені здалось, що він найбільше винен у моєму зубожінні. Він, ніби мене зовсім не помітив, одвернувся, щоб не дивитись мені в очі. Може, він думав, що злиднями примусить вернутись до того, що я кинув навіки.

Марфа зібрала свій мотлох і, слізно попрощавшись, пішла доживати останні дні до своєї родички—їй нічого було в нас їсти.

— Васю, піду і я у наймички,—сказала матушка, після її відходу.—Що ж робити, коли ні з чого жити?

— Покинеш мене самого?.. Син покинув—його не вернеш, а ти теж хочеш піти тією стежкою!—відповів я, чуючи в її словах правду і єдиний вихід.

Лікар, якому я носив куріпок, переказав мені, щоб я до нього прийшов.

— Що, батюшко, од сина так нічого й не чути?—спитав він.—Я чув, що вам дуже погано живеться... У нас є одна робота, але мені якось ніяково вам її пропонувати.

— Яка?—з радістю спитав я, не ймучи віри тому, що чув.

— Брудна робота... Бачте, у нас уже на ній не схотів працювати один дядько через той бруд, що там є. Тому я вас попереджаю... Чи згодитесь ви виварювати плювальниці?

Як було не згодитись, коли за вісім денних годин цієї роботи, платили щомісяця цілих двадцять п'ять карбованців.

— Якщо можна, то я б і завтра став...

Лікар, мабуть, не сподівався такої відповіді. Коли я виходив, він ласково погладив мені плече і сказав:

— Нещасна ви людина!

Але хіба мене тепер щонебудь зворушує? Останній раз виявилось по-молодому радісне почуття. Це було тоді, коли я сказав матушці, що в нас будуть гроші, а з ними почнуться щасливі дні.

Звичайно, ми і тепер мріємо, що син колись нас згадає, хоч і не віриться в це.

Благочинний думав мене виселити із церковної сторожки, але не знайшлося жадного охотника, що приїхав би за священика сюди.

... Церква замкнена: останній я правив там службу. Вона, на диво, швидко руйнується: горобці просвердлили своїми кублами іржаве залізо даху; хрест на великій бані похилився, шибки обсипаються, ніби й вони трухляві,— вітер восени пронизує свистом порожні вікна, а взимку накидає туди снігу... і чутка вже пройшла, що якесь село купує вівтар і ременант.

Сама Вустя підходить чомусь у неділю до замкненої церкви, але, побачивши замок і зачинені двері, повертає назад...

*

На цьому й кінчаються записки чудного дідка, що виварював плювальниці. Але я недавно зустрів одного знайомого, що був у тім самім санаторію після мене. Між іншими новинами, він оповів, що дідок повісився.

ПАЛАТА БЕЗ ЧИСЛА

Низ вікна завішує легкий шовк моря, по якім пропливають нерівні соняшні смуги, а вище—синє, боляче на око, небо. Коли підійти до лутки, то вирине ряд кіпарисів та спотворені кущі самшиту,—вони розляглися величезними їжаками біля сірої, порізаної тінню, доріжки. Розмарніл ялини, знеможено порозвішувавши волохате гілля, затуляють криву гірську вулицю, що криється із своїм життям. Сліпучий блиск сонця вирізує на підлозі жовті квадрати, а спека нагріває далеке море, камінь і легені. Часом по рінні шелестять чиїсь кроки, тоді до вікна підбігає якийсь хорий в халаті, що сумно й зацікавлено проводить очима постать.

У палаті—троє: Коля-вчитель, він до того висушений хоробою, що часом на його обличчі видно найменші жилки,—низький, метушливий прокурор і селянин з глухого Полісся, Ґудзь. Всі вони втратили тут своє колишнє обличчя, а нудьга від довгого лежання зробила їх дріб'язковими і злими. Часом прокурор і Ґудзь лаються цілими годинами, закидаючи один одного найуїдливішими і несправедливими образами. Сварка їх стомлює,—півдня, найбільше день, вони не розмовляють, уперто думаючи про помсту, а потім знову починають лагідні балачки, в яких кожна хвилина змінює тон.

... І так без кінця.

Температура щодня настирливо підіймається. Сьогодні Ґудзь—справжній скептик. Його руки, на яких ще не зникли

сліди мозолів, зневажливо крутять термометр, а очі недовірливо спинилися на кінці ртутної голки. На обличчі йому завжди хитрувата посмішка,—її зробив шрам од польської кулі, що розрізала щетинувате підборіддя, яке заросло згодом ніжною і дуже білою шкурою.

— Учені, називаються...—на деякий час Ґудзь свої слова перетинає сердитою лайкою.—Тімпературу мірять?.. Повісили б той тірмометр на стіні і годі... Сонце на все гріє однаково... А то видумають!

У хорих на диво однакова температура, тому Ґудзя важко переконати,—на його думку, все з'ясовується сонцем.

— А на тиф ти хорів?—спитав Коля-вчитель.

— Ну, та й що? Це ж не тиф?

— Ану, лишень, струси термометр...

Він олютіло помахав рукою і поклав термометр на стіл. Звичайно, ртуть заховалася в кульку.

— Це неправильний,—промовив сердито Ґудзь, почуваючи свою поразку. Прокурор зареготав, він навіть став захлинатися від сміху, а Коля-вчитель, нервово примруживши очі, гидливо глянув на нього.

— Перестань! Як тобі не сором? Він же темний чоловік...

Але Ґудзь образився.

— Теж мені учений!.. Ляж!

Знову сміх. Тепер сміється не сам прокурор, а й Ґудзь,—їм обом, справді, здається смішним довге худе Колине тіло, що витяглося під простирадлом.

Це і був початок безглуздих жартів, що із сьогодні вибрали своєю жертвою Колю. Вночі, що відрізнялася від дня тут тільки синьою свіжістю, до Колиного ліжка нечутно прив'язали коробку із поламаним сірником усередині. Веселий прокурор знав безліч таких штук. Удаючи із себе зовсім сонного, він сам сіпав за невидиму нитку. Коробка

скрипіла,—здавалося, що на Колиному ліжку почала щось гризти миш, бо ще вдень прокурор налякав Колю пацюками, він запевняв, що перед вечором бачив їх у палаті з десяток.

Простирадло заворушилося, а з подушки підвелася чорна голова. Коля насторожено прислухався. Шкрябання не вщухало. Здавалося, що товариші давно вже міцно сплять. Колі раптом згадалися слова одного діда, що і зараз, мабуть, ще живе у тім селі, де він учителював.

— Перед смертю завжди, сину, щось вчувається,—казав дід.

Надто безглуздо було вірити в ці слова, але мимоволі непереможний панічний жах охопив Колю. Першої хвилини він не здолав сплигнути з ліжка, почуваючи, що руки й ноги зовсім його не слухаються. Потім, дико озирнувшися, він рвонувся в коридор, ніби його щось тримало.

— Сестро! Сестро!

З найближчих палат виглянули хорі, змучені вкрай нічницями, але незабаром вони знову поховалися за двері, бо давно вже звикли до цих зойків. Один з них, думаючи, мабуть, що Коля хоче скаржитися на товаришів, зневажливо кинув: «ябеда!»

— Це ви, Колю, так кричите? Не треба, голубчику! людей побудите!

Повна жінка в білій пов'язці привітно дивилася на хорого,—щоб заспокоїти, вона, за давньою своєю звичкою, стала лагідно гладити йому руку. Ніхто краще за неї не міг навівати на хорих слухняність і спокій. В її очах, створених для материних поглядів, було надто багато ніжности. Вона не обурювалася навіть тих хвилин, коли зголоднілі за жінкою хорі, які вечорами тинялися по коридорі, раптом починали десь у темному кутку тискати її в обіймах. Тоді вона, намагаючися звільнитися, тихо

крізь сміх говорила: «вам нервуватися не можна», але в ній надто багато було покірливости.

— Навіщо ж ви мене кликали?

— Страшно стало...

— Хіба ви маленький хлопчик?

І вона, справді, як малого хлопця, взяла його за руку. В палаті було тихо, тільки за вікном, унизу, шуміли хвилі, гойдаючи разки ліхтарів, що попадали з молу у воду.

Дбайливо огорнувши хорого простирадлом, сестра сіла в його ногах на ліжкові.

— Чом же ви не спите?

— Я вдень спав... А сусіди мої сплять?

— Мабуть... надобраніч вам! я піду!

— Не йдіть,—він схопив сестру за руку, боячися зоставатися на самоті.—Посидьте біля мене, бо чогось дуже важко мені...

Таких ночей через самотність можна збожеволіти. Сон проганяють найхимерніші думки—вони пливуть, як повінь, беручися невідомо відкіля. Колі стала горіти голова, як після вливання кальцію, горло пересохло,—він раз-у-раз облизував обсохлі губи.

— Я зараз думаю про смерть,—промовив Коля.

— Ну, от, так і знала,—скрикнула сестра.

— Справді, безглуздо думати про це... бо однаково рано чи пізно мусиш умерти, але думки не слухаються ж... У мене далеко відціля є дружина й малий син,—я їх дуже люблю... а от, уже цілих два місяці я не одержував листа...

— Це звичайна річ, Колю!—дружина просто боїться нервувати вас своїми листами.

— Боїться?—Перепитав Коля.—Ні, не боїться, мене просто забули... А в розлуці, в цій тюрмі, можна вмерти од одної цієї думки... Тим гірше, що проклята пам'ять пригадує найзворушливіше... Чи ви були колинебудь

закохані? — спитав він, не надаючи ніякого значення цій фразі.

— На жаль, ні!—вона хотіла відповісти жартуючи, але мимоволі зідхнула.

— А я й зараз закоханий...— Він захвилювався. Його слова стали важкі й болючі. Сестра давно вже звикла вислухувати найінтимніші думки хорих, але досі ніхто ще з нею не говорив з таким болем. Вона низько схилила голову і, напевно, Колині спогади не менше хвилювали її, ніж його самого.

— Її звуть Ніна—правда хороше ім'я?.. Ми тоді були несміливі, наївні, але скільки кохання було в нас!.. Хіба людина двічі може переживати такі хвилини?..

Він замовк, голова йому безсило впала на подушку. Тоді сестра рвучко випросталася.

— От, і добалакалися!—Вона злякано схопила руку хорого, в якій часто й знеможено бився пульс.—Заспокойтеся, Колю! От, горе...

Збігавши до своєї кімнати, вона принесла із собою якихсь ліків, що їх байдуже випив Коля.

— Ну, спіть же!

Сестра ще раз глянула на хорого, а потім вийшла з палати.

Несподівано зарипіли пружини на прокуроровому ліжку, він сам підвівся, напружено повернувшися обличчям до Колі.

— Чи він дихає ще?—спитав у Ґудзя вголос прокурор. Обуренню його не було краю. Перемішуючи слова свої з лайкою, він раптом щосили закричав:

— Тут ввесь персонал розігнати треба. Ніхто не має права класти смертника до нас—для цього є окрема палата...—Проте голос його увірвався—він зрозумів свою необережність.—Ти спиш, Колю?—спитав він якомога лагідніше.

— Ні, не сплю.

— Пробач мене, дурня.

— Чому ж? Ти правду сказав... Справді, я, мабуть, більше хворий, ніж ви. Мене б перевели відціля, так місць немає.—Йому було дуже важко розмовляти, але ніщо б більше не зворушило його цієї хвилини.

За ялинами, на вулиці, погасли останні ліхтарі. Місто спало. Місяць, що лямпою повісився посеред вікна, обточував холодним світлом зігнену постать Ґудзя. Він сидів, притуливши долоні до давно неголених щік. Прокурор спробував був засміятися, але, бачачи тільки очі Ґудзеві, відразу замовк.

— Нехороший ти чоловік, прокуроре!.. Просто сволоч ти...—Цієї хвилини Ґудзь сам на себе був непохожий,—посмішки його ніхто не бачив.—Хіба в тебе душі немає: чоловіка і так гнітить, а ти ще навалюєш на нього... В мене теж удома жінка.

— А хіба я кажу, що я невинуватий?

— Нехороший ти чоловік,—повторив Ґудзь.—Учитель, он, тебе не вилаяв, а я б на його місці і зуби золоті повикидав тобі з рота... так то!

— А що ж він, справді? Захотілося йому, щоб і жінка разом із ним умирала! Подумаєш, дикунські звичаї згадав,—прокурор знову щосили засміявся.

— Чому ж ти смієшся?—розгнівано спитав Ґудзь.

— Чудно, от і все! Наш учитель тут, а жінка його там... Листів жде! На біса він їй здався?

— Замовч!—Раптом крикнув Ґудзь. Він навіть кинувся був до прокурора, що несподівано жалібно промовив:

— Та яж жартував...

До ранку вони мовчали, часом сходив на них короткий тривожний сон.

Зникали темні фарби на стінах,—вони оббілялися назустріч дню і на них можна було вже розібрати крихти

погано розмішаною вапна. По морю сонце розлило золоті озера, в яких купався чистий білий пароплав. Над узбережжям скиглили мартини, а з пристані, як акомпаньямент до них, чулося неприємне скрипіння ланцюга. По рінні зашелестіли чиїсь ранні кроки, а в гірськім санаторії спокійно задзвонив церковний дзвін. Так починався день. Ґудзь спав, широко розтуливши рота і ще більше посміхаючись уві сні. Обличчя Колі-вчителя скупо порожевіло на щоках, а простирадло раз-у-раз здригалася від частого дихання. Його довге тіло сіпалося під ковдрою, часом він схлипував, як дитина,—і од того прокуророві був сором, він удавав, що спить. Раптом Колині губи здригнулися—він закашлявся. Тоді повіки підвелися, а з-під них виглянули запалі, блискучі, але зовсім не сонні очі. Коля встав, хотів нахилитися, але густа, як олійна фарба, кров упала на простирадло раніше, ніж він це встиг зробити.

Маючи здібність завжди з'являтися вчасно, цієї хвилини в палату ввійшла сестра. Вливши в рот хорому кальцію, вона стурбовано повернулася до своєї кімнати. Її ніколи не приваблювало втручання в особисте життя хорих, але вперше цього ранку вона зрадила свою давню звичку. Вперше ця маленька повна жінка стисла сердито губи і з серцем розбила шклянку, що стояла на столі.

— Гидота!—прошепотіла вона.

А потім, походивши деякий час по кімнаті, сестра взяла ручку і написала на клаптикові паперу:

«Хворий дуже турбується, що немає листів. Це йому шкодить. Здоров'я його, мабуть, не покращає.

Чергова сестра».

Вона дістала історію хороби, щоб знайти в ній адресу, але перед тим, як кидати папір у конверту, ще раз переписала листа, викинувши останню фразу.

*

В Ґудзя часто бував той настрій, коли бажання повернутися додому стає непереможне. Тоді він згадував з досадою ті домашні розпорядження, які забув сказати жінці.

В останній час його мучила коса, яку він сховав на горищі, нікому не сказавши про неї.

— Зараз же косовиця,—виправдувався він.—А без доброї коси косити однаково, що плоскінь вибирати.

Він підходив до вікна і нудно оглядав обридлий краєвид.

— Хіба це земля? Як тут те дерево росте на камені. У нас ліси, так ліси! Та й хліба добрі.—І він повторював найулюбленішу свою фразу:—Поїду, мабуть, відціля. Нудно тут умирати. Після жнив приїду додому, а там і вмру. Мій батько й дід—восени вмирали, робочому чоловікові під гарячий час не полагається вмирати.

— А я, напевно, до осени не дотягну,—промовив Коля.

— Так ти ж учитель, у вас взимку гарячка, а зараз же школярі до школи не ходять... Ото ж, ти скоро й умреш... Природа, брат, мудра штука.

— Завели панахиду!—сердито кинув прокурор. Смерть його лякає: він боїться розмов про неї, несподівано в нього починається жар. Раз він серед ночі, придушений кошмаром, і наляканий розмовами про смерть, почав кричати.

— А ти боїшся смерти? Нічого, помреш і ти,—заспокоював Ґудзь, що після нічної сцени остаточно зненавидів прокурора.—Хто сюди попадає, тому до кладовища недалеко. Ну, коли ти такий боягуз, то тобі одстрочка на рік.

— Може, він і видужає, багато хто виходив здоровим відціля,—тихо сказав Коля, якому не подобався Ґудзів тон.

— Ну, як і видужає, то на біса він кому здався.

— Дурень,—зневажливо зморщився прокурор.

— Дурень мій шурин, а ти в нього ума позичав.

Прокурор нічого не відповів, вважаючи, мабуть, що йому не годиться так розмовляти із селянином. Але згадка про батьківщину навіяла на Ґудзя так багато думок, що він зовсім забув свій намір:—вилаяти як слід прокурора. Йому згадалася чиста невелика лікарня, в якій він лежав, поки одвезли його до Криму.

— Точнісінько і там така сама палата,—подумав Ґудзь. Він з любов'ю оглянув голі стіни, які досі ненавидів.

Не маючи сили стримати бажання поділитися радістю, він сів на ліжко до Колі, що не вставав уже четвертий день.

— Скучаємо ми тут з тобою. Отаке саме зо мною було, коли сидів у тюрмі перед розстрілом. В мене теж діти вдома, тільки не одне, як у тебе, а цілих четверо,—в нас, брат, по-мужицькому... Я ж чув, як ти оповідав сестрі... І мені зараз згадався той час, коли я парубкував. Я тоді в економії служив. Раз увечері, зоравши клин зарання, ми верталися з погоничем з поля. Коли дивлюся—дівчина назустріч... Як побачив її, так і подумав, що кращої жінки не знайти собі. Спинив її. «Куди ти йдеш?»—питаю. «На хуторі»—каже. Я глянув їй в очі, та як оперезжу батогом, а вона аж заплакала. «Завіщо,—каже,—ти б'єшся?!»

— Похоже на тебе,—перервав Ґудзеве оповідання прокурор.

— Ато ж на кого? Я, брат, з радости вдарив,—так її в грудях багато було, що й тебе б тоді вдарив...

— Спасибі,—подякував прокурор,—проте, і твоїй жінці, мабуть, не нудно без тебе. А зараз там у вас од сонця й повітря сп'яніти можна...

— Моя жінка й від горілки не п'яніє,—посміхнувшися відповів Ґудзь.

— Сп'яніє,—переконано продовжував прокурор. Йому дуже до вподоби такі балачки. Він навіть прихильно дивиться на свою жертву, а обличчя набирає якогось захопленого, ледве не надхненого, виразу. Очі йому спалахують, а чоловічки поширюються, як у кота поночі.—Жінка твоя скільки без тебе?..—спитав він.

— Чотири місяці,—відповів Ґудзь, не знаючи ще, куди гне прокурор.

— Вона здорова?

— Здорова.

— Та хіба її нікому приголубити, поки ти тут вилежуєшся...

— В нас за роботою не до баловства...

— Хіба ж це баловство?

— Ат,—махає рукою Ґудзь,—цим ти мені не дошкулиш.

Але кому такі розмови приємні? Ґудзь зморщився, а Коля, щоб перевести балачки на іншу тему, мрійливо згадує свого сина.

*

В усіх хорих з кожним днем більше прокидалося щось дитяче—заборона була тільки за привід порушувати її: їм не можна було вставати—вони тинялися по кімнаті, заборонялося розмовляти вночі—вони навмисне вголос сперечалися, давно уже забувши межу між днем і ніччю. Скрипучий голос прокурорів ще здалеку чувся в коридорі. Кілька разів уже він вислухував догану від сестри. Це стало за початок його зненависти не тільки до неї, а й до Колі-вчителя. Він не раз помічав якусь особливу теплу ласку, що бреніла в сестринім голосі, коли вона зверталася до Колі.

— Ти мені очей не замазуй,—казав він не раз Колі:—твоя жінка тільки—туман, щоб сестру зворушити... Ти, он, до неї ввесь час підсипаєшся.

— Як це підсипаюсь?—не розумів Коля.

— Романчиком пахне,—пояснював прокурор:

— Не можна ж вірити всім брехням, які видумують тут про неї... Вона така славна жінка.

— Чому ж не можна?—подає свій голос Ґудзь,—жінка холоста: кого хоче, того й вибира.

— От, вона й вибрала нашого тихоню. Мовляв ніхто ж не подумає на такого... А він ще й прикидається: ввесь час лежить, щоб частіше до нього заходили,—знаємо таких!

Він, справді, щиро вірив, що Колина кволість—звичайні хитрощі. Але всі його шпигунства кінчалися нічим. Знічев'я прокурор почав видумувати власну мову, що її слова довгий час тримав у таємниці. Часом утопивши очі в нудну стелю, він розмовляв сам із собою,—найретельніше це він робив, коли в палаті була сестра. Але вона замість звернути увагу на прокурора, зовсім його не помічала, ніби нічого й не чула. Така поведінка її спричинилася до помсти. Кілька днів прокурор ніяк не міг знайти приводу для неї. Але одного ранку, коли Коля, як і щодня, питав у сестри про листа від дружини, зморшки на прокуроровім обличчі розгладилися, а очі радісно заблищали. Він навіть тихо про себе почав наспівувати «баядерку». Почекавши, поки вийде сестра, він деякий час походив по кімнаті і тільки, коли годинник показав точно дев'ять, вискочив до коридору, а через п'ять хвилин радісний і схвильований повернувся назад.

— Баламала, баламала!—закричав він. Цим безглуздим словом він у моменти піднесення називав Колю.—До тебе жінка приїхала!

Щиріше й доброзичливіше цих слів сказати не можна було. З радости розтуливши рота й показуючи сонцю свої золоті зуби, він підбіг до Колиного ліжка. Тонка прозора шкура переплелася йому частими глибокими зморшками, як у гончака, а очі ледве виглядали з-під білявих вій,—це було так чудно бачити, що Коля, не добравши спочатку змісту слів, глянувши на нього, посміхнувся.

— Чого ж ти лежиш?—Прокурор схопив Колю за ноги своїми поржавілими од ластовиння руками.

Ґудзь теж підвівся, спочатку його посмішка конвульсивно здригнулася,—а це значило, що він справді посміхнувся. Коля встав. Йому щодня ставало гірше, тому він схвилювався вкрай. Ноги його ледве тримали, а руки, жовті й плескуваті, тремтіли, як у старого. Йому, мабуть, бракувало в легенях повітря, бо він дихав так часто, як кріль, загнаний собакою. Проте, безконечна радість позначилася на обличчі. Не маючи сили побігти, він першу хвилину стояв, тримаючися за бильце ліжка, але потім, перемігши себе, попростував до дверей, спираючися лівою рукою на стіну.

Ступивши однією ногою в коридор, він обернувся до прокурора.

— Спасибі!—зірвалося з його вуст.

Але прокурор лежав обличчям до стіни й не почув цієї подяки, яку Коля ледве-ледве вимовив.

За вікном, щільно притулившися одна до одної верхів'ями, спали обласкані сонцем гори. Легкосиній серпанок обволікав далекі силюети шпилів, з яких один завінчав себе білохмарою чалмою. Малий двір, звужений гірськими спадами, був зовсім порожній, хоч у цей час біля головних дверей завжди стояв натовп одвідувачів.

— Мабуть, Ніна зайшла вже в будинок,—прошепотів Коля.

— Сестро, сестро!—закричав він, остаточно виснажившися після цього зусилля. Ніхто не одкликався. Тоді він пішов далі по коридорі, так само спираючися на стіну, немов би вона була жива істота.

У чергову кімнату двері були відчинені. Коля спинився, щоб набрати сили йти далі.

— Де Ніна?—прошепотів Коля.

Не розібравши запитання, сестра обернулася.

— Чого ви тут? Що з вами?

— Де Ніна?—повторив Коля.

— Яка Ніна?

Але він не відповів. Легені сп'яніли од гострих пахощів етеру та спирту, перед ним раптом проплила біла шахва, кругле обличчя годинника,—він намагався втриматися за блискучий нікельовий ящик, але впав на підлогу разом із ним. Сестра не розгубилася, вона встигла присісти й підхопити на свої коліна вогку голову хорого.

На дзвінок сестри прибігло дві дебелих коротконогих санітарки. Вони поклали зомлілого на полотняні носилки, а сама сестра, леве стримуючи злість, пішла поперед їх до палати.

— Яку Ніну питав він?—крикнула вона на Ґудзя, що сумно дивився на неї із своєю недоречною посмішкою.

— А що трапилося з ним?—спитав прокурор, що намагався свою зляканість прикрити байдужістю.

— Ніна—його жінка... він, ото, розказував вам про неї,—похмуро відповів Ґудзь.

— Ах, так, справді... Я й забула, що її звуть Ніна... Але чому він вбив собі в голову шукати її?

Але в цей час до палати внесли хорого, і сестра заметушилася біля нього. Цієї хвилини Коля-вчитель був дуже похожий на мертвого: тіло його ще більше витяглося, а груди зовсім не підіймалися од дихання, бо він і досі був непритомний.

— Погано наші справи,—сказала сестра, що давно звикла половину чужого нещастя брати на себе. Нарешті, хорий розплющив очі.—Тоді сестра, боючися

своїм виглядом ще більше розтривожити його, вийшла з палати.

Ґудзь не спускав очей з прокурора, що ладен був втекти із палати.

— Що ж ти зробив, іроде?—Здавалося, що це зовсім не Ґудзів голос, до того він був несподіваний і страшний. Ґудзь повільно ступаючи, підійшов до прокурорового ліжка.

— Чого ж ти мовчиш?—його руки цупко схопили за плечі прокурора, якому раптом стало холодно од чужого дотику.

— Я... пожартував,—затремтівши, промовив він, але коли Ґудзеві пальці ще дужче вп'ялися в плече, він щосили крикнув пронизливим скрипучим голосом:

— Не займай! Кричатиму!

— Не хочеться рук поганити об таку твар!..—Ґудзь гидливо одірвав свої руки і заходив по кімнаті. Почувши плач, він спинився ще раз біля прокурорового ліжка.

— Приставляється,—крізь зуби промовив він. Йому ще щось хотілося сказати, але в цей час у Колі-вчителя знов пішла горлом кров.

— Відкіля воно в нього й береться,—здивовано сказав він, притиснувши ґудзик дзвінка до сестри.

*

Двічі на тиждень хорих одвідував професор. Всі сестри і лікарі його боялися: із самого ранку в палатах метушилися санітарки або, як їх тут звали, няні,—вони витирали вікна, двері, дбайливо прибирали столики хорих, бажаючи, щоб цей день щасливо минув для них. Паркет ставав слизький, як лід,—до обходу ніхто з хорих не вставав, щоб плямами од своїх ніг не накликати гніву на персонал.

У той четвер, коли минуло рівно чотири місяці, як Колю привезли сюди, прокурор найбільше хвилювався.

— Ти нічого не скажеш про мене йому?—допитувався він.—Я жартував. Коли б я знав, що так станеться...

— Хіба я дитина чи що, що буду скаржитися,—відповідав Коля.

Стукнули суміжні двері, по коридорі почулися чиїсь рівні чіткі кроки, які дуже виділялися серед інших.

— Професор,—прошепотів Ґудзь, який чомусь не менше його боявся, ніж ввесь персонал.

Ще входивши в палату, професор приємно посміхнувся. Як і завжди він був чисто виголений, в міру надушений і привітний. В нього було багато удаваної молодости, що все таки видавалася чудною, коли хто вперше бачив його дивно біле волосся. Йому б личило мати довгу бороду, так само сиву, що й голова, і важкі пухнаті брови, але він не любив нічого що б нагадувало про старість. З хорими професор поводився дуже ввічливо й чемно, часом навіть весело, але не такий він був із сестрами, що майже всі вони його ненавиділі.

Професор сів біля Ґудзя. Збоку можна було подумати, що до хорого прийшов якийсь веселий товариш, бо він почав свою розмову з анекдоти, потім перевівши балачку свою на врожай... І таким способом між жартами він став робити своє діло.

— Навіщо послали вас сюди?—говорив професор до Ґудзя.—Вам би косою махати... Поверніться, будь ласка!.. Не дихайте.—Часом він звертався до ординатора або сестри, і тоді тільки посмішка зникала з його привітного обличчя.

З прокурором професор засперечався про якусь судову історію.

— Та ви всі тут здорові,—весело промовив він, підійшовши до Колі.—Ну, як справи? поправляємося?

— Де там?—теж намагаючися посміхнутися, відповів Коля.

— Ну, от!—незадоволено поморщився професор.—В нього такий чудесний вигляд, а він ще й незадоволений... Нерви, мабуть, трохи балуються... Ну, а тепер давайте не балакати,—він притулив вухо до грудей хорого.

Ординатор прикусив губу, коли професор, дивлячися на нього, немов жартуючи, заплющив очі. До тієї гримаси, що давно вже ввійшла в звичку професора, і досі не могла звикнути сестра,—щоб непомітно краєм хустки витерти очі, вона одвернулася до вікна.

— Як мої справи, професоре?—передчуваючи щось недобре, спитав Коля.

— Чудесно!.. Ви дивно поправилися тут... Ми навіть деякі процедури вам одміняємо... От, з нервами біда!.. Вас, мабуть, турбують сусіди?

— Не вони мене, а я їх. Як-не-як, а я важко хворий...

— Уже й важко...

— Та я ж і ходити не можу...

— А вам бігати захотілося?.. Вам треба спокою, голубе!. Чи є у нас там окрема вільна палата?—звернувся професор до сестри.

— Є,—відповіла сестра. І на цей раз вона дивилася у вікно, ніби не хотіла зовсім розмовляти із професором. На щастя, професор більше нічого не питав у неї.

— Так от! Треба перевести туди нашого любого педагога.

Також із посмішкою він покинув кімнату. Після нього зосталися приємні пахощі, що нагадали Колі весну. Але як тільки зачинилися двері, професорове обличчя враз змінилося: сивуваті брови похмурилися, губи стиснулися, він, розділяючи кожний склад, сказав сестрі:

— Коли ви навчитеся триматися, як слід?

Почуваючи свою вину, жінка почервоніла. В неї не знайшлося жадного слова на відповідь.

— В ізолятор його!

Зніяковіла сестра не розчула його слів, тому ординатор теж по складах, як і професор, промовив.

— В палату ч. 17.

Про це приміщення склалися справжні леґенди. Це була камера смертників, бо, дійсно, там доживали останні дні засуджені хоробою до смерти люди. Ніхто з хорих не знав, де саме міститься ця палата, цифри, які могли б її викрити, давно вже були зафарбовані.

Після обіду, коли хорі мали спати, за Колею прийшли санітарки. Сестра, перемігши себе, намагалася бути веселою.

— Там вас ніхто не турбуватиме,—промовила вона, коли його брали з ліжка.

— Я все розумію, сестро,—байдуже відповів Коля.

З ним похмуро попрощався Ґудзь, а прокурор, якому цей перевід до іншої палати здавався якоюсь цікавою й страшною містерією, не здолав нічого сказати,—він не хотів вірити, що Колю несуть у палату смертників.

— Я давно цього чекав,—сказав він Ґудзеві, коли за санітарками зачинилися двері.—Це все робота сестри.

— Дурень,—тільки й знайшовся це відповісти Ґудзь, у якого не було охоти розмовляти.

Якась думка примусила прокурора одчинити двері. Побачивши, що санітарки завернули в лівий коридор, він навшпиньках побіг за ними. Сестра, мабуть, пішла вперед, бо її не було з Колею. Непереможна цікавість потягла за носилками прокурора. Довелося ще раз звернути праворуч, щоб не загубити санітарок. Нарешті, він сховався в ніші біля пожежного ґранту, щоб його не побачили санітарки, які одчинили невисокі двері. Почувся гугіт—

хорого понесли вузькими залізними східцями, що вели до короткого низького коридору, в стіні якого було тільки двоє дверей,—в одні з них внесли Колю.

Прокурор підійшов до кімнати, намагаючися роздивитися число. Але його зовсім не було.

— Як тут гарно,—почув він Колин голос.

— А ви думали, що вас переведуть у тюрму?—відповіла сестра.

— Я навіть став себе краще тут почувати...

Обережно ступаючи, щоб не гриміти ногами по східцях, прокурор пішов назад.

— Куди ти ходив?—спитав його Ґудзь.

— Дивився куди нашого баламалу понесли...

— Звісно куди.

— Зовсім не звісно! Це не сімнадцята палата, там ніякої цифри немає.

— Зафарбували, того й немає. А ти хочеш і там його мучити,—спокійно вмерти не даси чоловікові.

— Він зараз добре себе почуває, йому до смерти далеко,—відповів прокурор.

Другого дня в цей самий час прокурор знову пішов до Колиної кімнати. Він довго стояв під дверима, що були напіввідчинені.

— Мені так гарно зараз,—промовив Коля.—А це, здається, трапляється з такими, як я, перед смертю...

— Це все байки,—почувся незнайомий жіночий голос.

— Мабуть, інша чергова сестра,—подумав прокурор...

— Може.. Але я вас дуже прошу, телеграфуйте моїй дружині, коли я умру... Може, приїде поховає.

— Що вам смерть усе в голові!

Щоб не чути далі цих розмов, прокурор покинув коридор.

— Треба вночі прийти,—подумав він.

О першій годині він справді знову прийшов. Скрізь у коридорах було тихо. Але коли прокурор ступив на залізні східці, за ним почулися чиїсь кроки. Він насилу встиг сховатися під східці, щоб його не помітили. Це йшов ординатор із старшою сестрою. Лікар пробув у палаті не більше, як хвилин п'ять.

— Ви мене покличете потім,—промовив він до когось. Перші секунди прокурор чув тихе стогнання хорого, що поволі стихало.

— Морфій завжди допомагає в таких випадках.— Ці слова ординатор сказав до старшої сестри вже на східцях.

Прокурор боявся вилазити із своєї схованки. Ноги йому отерпли, а все тіло почало тремтіти.

— Коли ж його кликатиме та сестра?—думав він.

Нарешті, хтось справді вийшов з палати. Тоді прокурор вискочив із своєї схованки. Він хотів відразу повернутися назад до себе в палату, але не втримався і заглянув до Колі.

— Йому дали морфію, значить, він спить,—подумав прокурор. В палаті нікого не було і він не побоявся зовсім близько підійти до ліжка.

— Як він схуд за одну добу, — прошепотіли його вуста, що раптом стали сухі і неслухняні.—А, може, він мертвий...—Майже несвідомо він доторкнувся до Колиної руки, що була зовсім холодна.

Якусь секунду прокурор стояв мовчки, потім, оглянувшися і не побачивши нікого коло себе, щосили крикнув.

Цей зойк розбудив хорих, що спали в палатах за східцями. Лікар, що одчинив двері, дуже здивувався, побачивши тут прокурора.

— Чому ви тут?—спитав він.

Але його поняв страх, коли на нього глянув хорий.

— Він божевільний,—ледве промовив лікар.

Санітарки, що теж поприбігали сюди на крик, після довгої боротьби, звалили прокурора на носилки, які стояли напоготові для іншого в коридорі, і кудись однесли його.

Вранці Ґудзь узнав про цю подію.

— Та він приставляється,—сказав він сестрі, що оповіла йому про цей незвичайний випадок.

*

Прокурора перевели до психіятричної лікарні, а Колине тіло два дні лежало в трупарні, чекаючи відповіді на телеграму або приїзду когось із родичів.

Але коли і на третій день ніхто не приїздив, тоді мерця поклали в чорну труну, що була прикута до дрогів, і одвезли на загороднє кладовище, де лежало вже багато таких, як він.

ЗМІСТ

Ціна 1 крб. 50 к.

ЗАМОВЛЕННЯ НАДСИЛАЙТЕ НА АДРЕСИ:

Правління Книгоспілки—
Харків, Горяїнівський пров. № 2.

Філії Книгоспілки—
Київ, вул. Воровського. № 48.
Дніпропетровське, просп. К. Маркса, 103